

Hentchak :

Organe Central

DU PARTI

S.-D. HENTCHAKISTE

ՀԵՆՉԱԿ

Journal Arménien

mensuel

XXVI Année

Adresse Télégraphique :

Հեռագրի հասցե բոլոր

երկրների համար

“HENTCHAK” Paris

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ Ս.-Դ. ՀԵՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀԻՆ ՈՒՂԻՆՆԵՐ ՆՈՐ ՈՒՂԻՆ

Ո՞րն է, ի՞նչն է Հին Ուղին. ո՞րը, ի՞նչը՝ Նորը։ Այդ հարցին կտրուկ կերպով պատասխանելը եթե ո՛չ անկարելի, գեթ շատ դժուար է։

Թիւրքիոյ իրականութիւնը, այն փոթորկալից կեանքը, որ նա է ապրել՝ չի գալիս որոշ կերպով ասելու թէ այդ երկրի մէջ Հին և Նորի տարբերութիւնը ինչի՞ մէջն է կայացել, ինչոր վերաբերում է նուաճւող ժողովրդների ազատութեան խնդիրներին և Պետութեան հիմունքներին փոփոխութեանը։

Հին էր, երբ հաւատալի ժողովրդների հետ ապապէս չէին վարում, քան եաթաղանի բանականութեամբ. երբ ենթարկւողները, իրերի բնական բերձունքով, ուրիշ և ո՛չ մի հնարաւորութիւն էին գտնում իրենց ձայնը լսեցնելու, իրենց իրաւունքները ընդունել տալու, քան ապստամբութիւնը, ընդկրումը, շարժումը։

Հին էր նա՛ն ալ, որ եւրոպական պետութիւններից ոմանք, իրենց սեպհական շահերից զրդուած, երբեմն միջամտում էին, զոհերի անունով, և Թիւրքիայի անդամատութիւնը, քաջացումը, կործանումը առաջ բերում. երբեմն էլ Տիրողի կողմը բռնում, նրա գոյութեան շարունակութիւնը տեսնել փափագում՝ զանազան եսասիրական հեռւոր նպատակների տեսակետով։

Այո՛, զրանք բոլորը Հին էին, շա՛տ Հին, բայց երեք հարիւր տարուայ պատմութեան մէջ անընդհատ կրկնուող ն ո Ր ու թ իւ ն ն է ի էլ չէին։

Հարցն է՝ թէ այդ Հին ուղիները, այդ Հին ձևերը, զիջուած Քաղաքական Խնդիրները վճռելու Հին մեթոտները ե՞րբ են դադարել. ն ո Ր ը չը լինելուց, — պատմութեան ո՞ր շրջանի, ո՞ր մասնաւոր իրողութեան հանդէպ. և ո՛չ մի։ Նրանք նո՛յնքան Հին, նո՛յնքան Նոր են եղել, որքան որ Թիւրքիան իր գոյութիւնը, ապապէս թէ աջակէս, մինչև ցարդ շարունակել է։

Երբեմն կային Յունական, Սերբական, Ռումա-

նական, Բուլղարական Խնդիրներ. քաղաքակրթական մի ա՛յլ միջոցներով զրանք լուծուեցին, քան զէնքի և արեան։ Բայց այդ Հինը երևան չեկա՛ւ, նա դարձեալ ձեռք չառնուեցա՛ւ աշտօրուայ Մակեդոնական, Կրետական Խնդիրների նկատմամբ։ Այդտեղ մալա-չափ անգամ Հինը ն ո Ր լինելուց դադարեց, իր ամենափոքր երանգաւորումների մէջ ի՛սկ։

Անշուշտ կարելի էր, հն ա Ր աւ ո Ր էր, Խընդիրների վրայ բնադանցօրէն նայելով, այդ բոլորը ուրիշ միջոցներով, ուրիշ սկզբունքներով էլ վճռել. բայց երբ իրականութեան մէջ այդ կարելին անկարելի եղաւ, — թէև աշխատողներ, փորձեր անպակաս եղան — նա մնաց անմարմին, լոկ բնադանցական հայեցողութիւն ու նրա տեղը բռնեց թանձրացեալ եղել ու թ իւ ն ը՝ իր բոլոր պարագաներով, ասել է՝ թէ ա՛յլ վալերի, ա՛յլ մթնոլորտների, ա՛յլ շրջանների, ուրիշ ազգերի, ուրիշ պետութիւնների մէջ կ ա Ր ե լ ի ն ա ն կա-ր ե լ ի էր Թիւրքիայի համար, որովհետև նա ուրիշ ազգակներ չէր արտադրել, քան ա՛յն՝ ինչոր եղաւ, կատարուեցաւ, եղելութեան կարգն անցաւ. դա կնշա-նակի՝ որ Թիւրքիայի մէջ իրերի բնաւորութիւնը, նրանց ուղղութիւնը բոլորովին ա՛յլ կերպ են դասաւորուած։

Հէնց այն հանգամանքը, այն դառն իրականութիւնը, որ Թիւրքիան աշտօր պատերազմի է բռնուել Բալքանեան Դաշնակիցների հետ, — դա ինքնին գալիս է ջախջախիչ կերպով փաստելու, որ Օսմանեան Պետութեան մէջ ամբարուած Քաղաքական Խնդիրները վճռուած են միմիայն ա՛յն մեթոտներով, որ դարեւոր հն ու թ իւ ն ունենալով հանդերձ, երբեք չեն դա-դարում ն ո Ր ու թ իւ ն լինելուց։ Այդ երկրում Հինն ու Նորը կենսունակութիւն ունեցող նոյնութիւններ են՝ դժբախտաբար։

Տեղի ունեցաւ « յ եղ ա փ ո խ ո թ իւ ն » — թող լինի զինուորական — տիրեց «սահմանադրութիւն» — թող լինի միտհատեան, — պարլամենտարիզմի, ժողովրդական միահեծանութեան, «Ազգային գերիշխա-նութեան» անունով խօսուեց, ճառեր արտասանուեց, պաշտօնական յայտարարութիւններ իսկ եղան, և սա-

կան երբ հարցը եկաւ մօտենալու ամենապարզ խնդիրներին, երբ հրապարակ դրուեց օրակարգից երբեք չը վերցուած Կրետական, Մակեդոնական, Հայկական, Սերբական, Արաբական . . . Խնդիրները ու խօսքը գործի պիտի փոխուէր, — դարձեալ նոյն Հին մտայնութիւնը, նոյն Հին ուղիների կիրառութիւնը, նոյն Հնաւանդ միտումների թագաւորումը՝ ինչոր էր Համդի օրօք և դարեր առաջ: —

Այդ իրողութիւնը չի՞ գայիս ասելու, որ Թիւրքիայի Աեկափարիչ Դասակարգը, Պետական Սրահները շարունակում են մնալ նոյնը, ինչոր էին շա՛տ առաջ և որ՝ դեռ ընկերային, դասակարգային փոխարարութիւնների բնաւորութիւնը, էութիւնը Հինաւորացի է:

Պատմութիւնը, ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը ասում է, որ այդպիսի Խնդիրներ կաւելի էր վճռել առանց ներքին խռովութիւնների, ապստամբութիւնների տեղի տալու և՛ դրանց պատճառով արտաքին պատերազմի դուռ բանալու, բայց քանի որ այլ կաւելի ու թիւններ Թիւրքիայի Համար, ա՛նքան փորձերից յետոյ, անկարելիութիւններ դարձան, ասել է թէ՛ նրա մէջ արժատապէս փտած մի բան կայ, որի առաջը առնել այլևս անհնար է, մարդկային ի՛նչքան էլ բարեացակամութիւն դրուելու լինի: Երէկը կրկնուեց այսօրու այ Համար: Դալիս է վաղը:

Արդ, պատմական ո՞ր տուեալը, ո՞ր երաշխիքը պիտի գայ մեզ Համոզելու, որ առկախ մնացած Խնդիրների Համար՝ ա՛յլ ուղղութիւն, ա՛յլ մեթոտ ձեռք պիտի առնուի, քան ինչոր եղել է մինչև ցարդ:

Հայկական, Սերբական, Արաբական Խնդիրները նոյնքան Հին են, որքան էին Կրետականը, Մակեդոնականը. — ո՞ր Հիմունքներից առաջնորդուելով պէտք է լաւատես եղրակացութիւնների Հասնել՝ թէ՛ դրանք վճռուելու Համար բոլորովին նոր գործելակերպեր կը բերուին, գործելակերպեր՝ որ իրացնէ նոր լինէին՝ քաղաքակրթական, եւրոպական: Մինչդեռ այս վերջին չորս—Հինգ տարուայ ընթացքումն ո՛չ միայն այդ Խնդիրները առկախ մնացին, այլ տիրող տրամադրութիւնը անքօղ կերպով ամէն անգամ ցոյց տուեց, որ նրանք էլ, ի Հարկին, պիտի վճռուեն թրքական մեթոտն եւ արեան և եաթաղանի ճանապարհով:

Կարելի՞ է ընկնող պետութիւնների կործանման առաջն առնել՝ ցանկութիւններ, փափագներ արտայայտելով. դարեր դարերի վկայ են, որ քաջացալուղ պետութիւնները միշտ էլ ունեցել են իրենց ազդարարները, իրենց բժիշկները, որոնք շարունակ մասնաճիւղել են տիրող վտանգը և ցոյց տուել փրկու-

թեան ուղին, ընթանալիք գիծը, միջոցը. — բայց դրանք՝ որքան էլ դեղեցիկ տեսականի մէջ, բոլորն էլ ապարդիւն են անցել, բարերար ո՛չ մի Հետեանք են յառաջացել, երբ պետական տիրող տարրը կ'օճուցէր, ընդունակութիւնը կորցրել, անդօրութեան մէջ է ընկել և որպէս այդպիսին՝ իր գոյութիւնը միայն քաշքշել է կողմնակի միջոցներով, ջանալով միայն արգելք լինել գալիքին, այն կենսաբեր նորին, որի սաղմերը արդէն ծել, ընծիւղել են սկսել՝ Հինի փլատակների միջից:

Եթէ խնդիրը քարոզներին, ազդարարութիւններին մնացած լինէր՝ Ատրական, Բաբելական, Բիւզանդական, Հռովմէական, Հայկական, Լեհական . . . պետութիւնները կործանուած չը պիտի լինէին:

Պետութիւնը օրգանիզմ է, երբ մի անգամ փտել է, նրան այլևս բուժել, վերականգնել չի կարելի: Մարդկային միայն մի Հնարաւորութիւն կայ, այն է՝ փտած, պորտաբոցծ, աւելորդ, կոճղացած դասակարգի արձատաքի գահավիժումը և նոր, կենսունակ, ա՛յլ դասակարգի նրա տեղ անցնիլը՝ պետութիւնը բոլորովին նոր Հիմունքների վրայ դնելու միտալով: — Բայց թուրք պետական կեանքը այդպիսի դասակարգ յառաջացնելու ընդունակութիւնը չունեցաւ մինչև ցարդ, սրանից յետոյ, արագ կերպով՝ նրա երեւան գալը խնդրական է, տիրելը անհաւանական, մինչդեռ իր բոլոր արագ ընթացքով յառաջ են գնում և մարդկանց կամքին չեն սպասում: —

Կարելի՞ է Թիւրքիան շրջապատող զօրեղ և կենսունակ պետութիւնների յառաջխաղացման առաջն առնել. Հնա՞ր է եւրոպական կապիտալիզմի մոլեգին ուղիի ընթացքը կտրել. միջոց կա՞յ եւրոպական խընամա կալութեան բերած պարտքերից նրան շուտով ազատել. բաղկացուցիչ ազգութիւնների զարգացումը եաթաղանով կասեցնելու քաղաքականութիւնը կը թողնուի՞, — ո՛չ. և ո՛չ մի գրաւական էլ չկայ ասելու, որ եղածը նոյնութեամբ չի շարունակուիլ: — Երբ այդպէս, և ամէն բան ասում է որ այդ այդպէս է, այն ժամանակ խնդիրը փակուած պիտի Համարել, — Թիւրքիան՝ ներկայ պայմանների մէջ՝ իր գոյութիւնը չի կարող շարունակել, նա Ասիայումն էլ կընկնի, ինչպէս որ Եւրոպայում, Աֆրիկայում եղաւ. ինչպէս որ ընկան Ասիական և Աֆրիկեան մահմէդական բոլոր տիրապետութիւնները՝ մեր օրերի մէջ: — Այդ է եղել վախճանը բոլոր այն տէրութիւնների, երբ իրենց փրկութեան, զօրեղացման, գոյութեան միջոցը իրենց բաղկացուցիչ ժողովրդների, եւրոպական քաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան մէջ չեն փնտռել ու պետական ժամանակակից Հիմունքներ չեն ստեղծել:

Թիւրքիան իր գոյութիւնը Ասիայում մի առ ժամանակ, գուցէ, կարող է քաշքշել, արտաքին ազդակների շնորհով, բայց դա վերջնական փրկութեան ուղի չէ:

Թուրք տիրող «Ազգայնական Կուսակցութիւնը» ո՛չ միայն նորութիւն չը բերեց, այլ պետութեան անկումը աւելի մեծ չափով արագացրեց, — և վաղուան էլ տէրն է նա: Երբ մտածմունքի, բանականութեան տեղ սուրը՝ կաթաղանն է խօսում, — գործերը ա՛յլ կերպ ընթանալ չեն կարող:

Ու գալիս է Հայկական Խնդիրը, Հին ու Նոր մեթոտների նոյնութեան մէջ:

Ի՞նչ պիտի անել:

Անշուշտ՝ մեզ աւելի քան ցանկալի էր, որ Թիւրքիայի եւ Եւրոպական Կոնգրեսի տեղի ունենար, որ նա Նոր տէրութիւն դառնար, որով և մեր Խնդիրն էլ վճռուէր քաղաքական կարգով: Բայց քանի որ դա ա՛նկարելի ու թեանաւաճ է կեցած, քանի որ տիրող նշանները պարզորոշ կերպով ցոյց են տալիս, որ երկընտրանքի Հարցը վերջացած է, — ա՛յն ժամանակ զիրք պիտի բռնել, և՛ որոշակի զիրք:

Քանի որ Թիւրքիայի մէջ Հին, Նոր տարբերութիւն չունի, մենք էլ իրերի բնութիւնից դուրս գալ չենք կարող. մենք էլ Հարկադրուած, բռնադատուած ենք, մեզ փրկելու համար, ուրիշ ճանապարհ չը բռնել, քան ա՛յն Հինը, որ պատմական է, որ յաւիտենականացնէ: — դա ճշուշտ, տառապող, իրենց վիճակը օրինապէս փոխելու անկարող, իրենց ձայնը՝ բողոքը խաղաղօրէն լսեցնելու հնարաւորութիւն չունեցող ազգերին վերապահուած, նուիրագործուած ա՛յն իրականութիւնը, ա՛յն գործելակերպն է, որ կոչւում է յեղափոխութիւն:

Դա էլ Հին է, շատ Հին, բայց և Նոր, ա՛նհրաժեշտ ու թիւնից բղխած Նոր:

Այնտեղ, ուր Հին ու Նոր միութիւն են կազմում, — պատասխանը նոյնանման պիտի լինի, որպէսզի իր երկրի բնական ու թեանաւաճ համապատասխանի և այդպիսով ընդհանուր ներդաշնակութիւնը յառաջանայ:

Այս օրերում, երբ պատմութիւնը իր գեղեցիկ էջերը բացած՝ անողորմ վրէժ է լուծում ինքն իր ձեռքով, և կատարում է անխուսափելի, — այդպիսի վայրկեաններում Հին և Նորի զուգակշիռը շարունակ ձեռքին պիտի ունենալ և ըստ այնմ բացել:

ՓԱՍՏԵՐ ԵՒ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I

Թուրք զիւսնագէտները, ճանաչող «Երկատար» հրատարակատուները, մի առանձին տպրութիւն են դարձրել փրկուող բառերով աջ ու ձախ յայտարարելու թէ տիրապետող, աշխարհակալող ո՛չ մի ազգ ա՛յնքան հաճեցրաւ, որ աշխարհակալող ո՛չ մի ազգ ա՛յնքան ճեմահոգութիւն ցոյց չի տուել դէպի նաւաճող, տիրապետող ազգերը, որքան Օսմանցիները: Ինչո՞վ բացատրել պատմական ա՛յն երևոյթը, որ Թիւրքիայի մէջ՝ բաղկացուցիչ ազգութիւնները չէ թէ միայն իրենց գոյութիւնն են պահել՝ այլ միշտ էլ կենսունակութիւն ունեցել: Դա հետեանք է եղել ա՛յն հանգամանքին, յայտարարում են օսմանեան քաղաքական առաքինութիւնների պաշտպանները, որ Օսմանցիները, և առանձնապէս նրանց Վեհապետները, զիտակցաբար, կամովին թոյլ են տուել, որ ենթակա ազգութիւնները պահեն իրենց լեզուն, կրօնը, տպրութիւնները, իրենց առանձնայատկութիւնները բնորոշող բոլոր պայմանները, — մի խօսքով՝ նրանք յարգել են հաճախակալող պատմական հաստատկան գոյութեան իրաւունքը: Այնպէս որ, օսմանեան վեհապետները և Թիւրքիայում դարբերի ընթացքում իշխող դատակարգի օրէնսդիր, գործադիր, արդարադատական իշխանութիւնները աւելի՛ ազատ աճի տալ են ինչ, և եղած, աւելացնում են փոստողները, քան քրիստոնեայ պետութիւնները, որոնք կատարի կերպով աշխատել են հարուածել իրենց տիրապետութեան տակ գտնուող բաղադրող տարրերի ինքնագոյութեան պայմանները: Ուրեմն՝ Օսմանցիները արել են ա՛յն ինչոր չեն կատարել քաղաքակիրթ կոչումը եւրոպական պետութիւններից շատերը: — քանի որ այդպէս, եզրակացնում են մեր պատմագէտները, ասել է թէ օսմանեան զեկալարիչ շրջանները ճանաչող յարգանք, առանձին վարկ պիտի վայելեն, երբ ինչպիսի վերաբերում է օսմանեան պետութեան մէջ բովանդակուող ազգութիւնների քաղաքական յարաբերութիւնների ճշգրիտ:

Դրանով ի՞նչ են ուզում հասկացնել այդ տեսակի փոստողները, — ա՛յն՝ որ ա՛նարդար են գանգատուող ազգերը: Հետեաբար՝ օսմանեան պետութեան մէջ ծագած ազգային գոյն առնող քաղաքական բոլոր խնդիրները ո՛չ այլ ինչ են, եթէ ո՛չ անմիջական արդիւնք ներքին և արտաքին խարդաւանանքների:

Դա մի առաջադեպ է, աւելին՝ առաջադեպերի առաջադեպ: Բաւական է մի հարեանցի տկնարկ ձգել օսմանեան պետութեան դարգացման շրջանի վրան, սկզբից մինչև մեր օրերը, անխափա համոզում գոյացնելու համար որ՝ արդարեւ, դա առաջադեպերի առաջադեպ է, որ բոլորում է արեւելեան աճին ինչ ազատող երևակայութիւնից: Այստեղ՝ պատմութիւնը, իրողութիւնները ո՛չ միայն սխալ են պարզաբանում, այլ ազատազուծ, խեղաթիւրում աճեանաւարբիւղձ կերպով՝ զանազան գծում նպատակների համեմատ համար:

Ու մենք էլ, պատմական անհերքելի փաստերը մեր ձեռքին, ասում ենք, — աշխարհակալող ո՛չ մի ազգ ա՛յնքան վայրագ կերպով աշխատանք չի թափել ենթակա ազգութիւնների քայքայելու, կործանելու, բնաջնջելու, բռնի ոյժով ա-

պազգայնացնելու, կլանելու՝ որքան օսմանցի իշխողները Այդ տեսակետով՝ թուրք աշխարհականները եղած են աւելի քան անողորմ, անհամբերող, փոքրոգի՝ ծայր սաւորձան։ Բաղկացուցիչ ազգութիւնների երակներից ծորող ի՛նչքան լայնածիր լճեր կան տարածուած օսմանեան պետութեան մէջ, օսմանեան պատմութիւնը արեւնի մի հսկայ շաղախ է։ — Հին Ասորեստանի, Բաբելոստանի գահակալները հազիւ թէ նախանձէին իրենց օսմանցի յաջորդների «աբեան փառք»-ին։ Նրանք պարծեցել են նուաճողների գանգերից կազմած բուրգերով։ Բայց այդպիսի հարկաւոր բուրգեր օսմանեան պետութեան ո՞ր անկիւնի մէջ չի կառուցուել դարեր շարունակ։ Կարպատեան լեռնաշղթայից մինչև Հայկական Պար, Օմանի ծովից մինչև Ադրիականը տարածուող երկրների ընդարձակութեան մէջ կատարուող ազգասպան ձեռնարկների, թափուած արիւնների համառօտ ցուցակն անգամ հերթէ՝ ցոյց տալու համար օսմանեան համբերատարութեան, մեծահոգութեան, առասպելի աշխարհակութիւնը։ Հայ, Յոյն, Բուլղար, Սերբ, Ռուսներ, Մաճառ պատմութիւնների մարտիրոսագրական էջերը անանց վկայ են հաստատելու համար՝ թէ պարտուող այդ ազգերը ի՛նչ ճիւղաղային տառապանքների, ի՛նչ անլուր հալածանքների են ենթարկուել իրենց գոյութիւնը պահելու համար։ — Թիւրքիւն դասական երկիր է եղած հակամարդկային արարքների՝ ինչոր վերաբերում է հպատակ ազգերի կեանքի, ինչքի, պատույ գործին, և դա կանխորոշմամբ, գիտակցաբար։ Օսմանեան աշխարհականները ո՛չ թէ ճշակոյթի, քաղաքակրթութեան, խաղաղ միջոցներով են աշխատել ձուլել, տիրողի մէջ հալել աշխարհակալութեան զոհերին, այլ ստիական բռնութեան, եւ թաղանի ճատարհով։ Եթէ միջնադարեան Իսպանիան ունեցել է իր մէկ հատ Փիլիպպոս Բ-ը, օսմանեան տիրապետողները այդպիսի տառապանքներ են արտադրել, և միայն այդքան չէ, նրանք Փիլիպպոս Բ-ի քաղաքականութիւնը՝ աշխարհակալուող ազգերի վերաբերմամբ՝ մնացուց, յարատեւ իրողութիւնների կարգն են անցրել։

Օսմանեան համբերատարութեան, մեծահոգութեան ստորոգելիները մատնանիշողները մեղմաբանուած են թէ մահմէդական կրօնի պատուէրներից մէկն է՝ ոչ-մահմէդականներին որպէս «աւանդ» նկատել։ Երբ քաղաքական, տնտեսական, ընկերային յարաբերութիւնների արտայայտութիւնը «աւանդ» եզրով է բնորոշուած, — դա արդէն ինքնին ամէն բան վճռում է. որովհետեւ «աւանդ»ը պահելու պատճառը, ցանկութիւնը, նրա ապահովութեան պայմանները միշտ կախումն կունենայ աւանդապահի բացարձակ կամքից։ Իսկ այդ կամքը թելադրում է «աւանդ»-ի հետ վարուել ինքնիշխանօրէն, առանց ունէ հակաշիւթի, այնպէս՝ ինչպէս որ թոյլ են տալիս իր սեպհական տնտեսական, քաղաքական, ընկերային շահերը, որ հակամարտութեան հիմունքների վրայ են դրուած՝ նուաճողի և նուաճուողի փոխ յարաբերութիւնները սկսելու առաջին օրից։

Վիճաբանութիւնները մի անգամ ընդ միշտ փակելու, որոշեալ եզրակացութեան հասնելու համար՝ դիմեցէ՛ք պատմութեան, բրբրեցէ՛ք կատարուած իրողութիւնները, յաւաք բաշեցէ՛ք, խօսեցրէ՛ք դրանց։

Պատահել է ժամանակ, որ եկեղեցիներ, վանքեր չը յա-

փըշտակուեն և նրանց գոյքերը, կայքերը չը սեպհականացուեն։ Եղել է մի օր, որ կրօնական հարածանքը իր ուժգնութեամբը գործած չը լինի։ Բունի կրօնափոխութիւնները երբ են դադար առել։ Առևանգումները, իր բոլոր տեսակներով, վերջ ունեցել են։ Հայ, Յոյն, Բուլղար, Սերբ, Աւբան . . . ազգերի պատմութիւնները այդ մասին սարսուցցուցիչ իրողութիւններ ունեն արձանագրած՝ հազարաւոր օրինակներով։ Կարող է օսմանեան կրօնական համբերատարութեան մասին՝ ամենափոքր չքմեկանք անգամ արտասանուել։ — Երբէք։ Այդ կողմից նա արդէն դատաւարտուած է։

Հասկանալի է. մշակութապէս բարձր մի ազգ կարող է ստորադասեալին հարկադրել, խաղաղ միջոցներով, իր լեզուն, իր մասնայատուկ պայմանները մոռանալ, կորցնել։ Բայց ա՛յդ կերպով պիտի բացատրուի հարկաւոր հաղարաւորների, միլիտարիստների իսկ, իրենց մայրենի լեզուն կորցնելու երևոյթը. ոչ-թուրքերէն խօսողների լեզուն կը տրեւը, մայրենի լեզուով արտայայտուելու բացայայտ արգելք՝ օսմանեան պետութեան կազմակերպութեան մէջ՝ իր որոշ դերը չի՞ ունեցել։ — Կարելի՞ է ուրանալ, արդարաւայրու հնարաւորութիւն կա՞յ։ — Բնաւ։

Յարգուել է տիրողների վարք ու բարքը, սովորութիւնները !! — Սա առասպել չէ՞ ա՛յն իրողութեան հանդէպ, երբ նուաճողների զգեստներն անգամ ստիպել են փոխել և տիրողի տարազը վրան աւնել։ — Թուրք պետութեան ո՞ր խորշը այդ մասին ջախջախիչ վկայութիւն չի բերել։

Օսմանեան պատմութիւնը իր «փառաւոր» էջերից շատ բան պիտի ջնջի՝ համբերատարութեան, մեծահոգութեան խօսք անելու համար։ Իրողութիւնները կարելի է խեղաթիւրել, բայց ո՛չ ուրանալ։

Ուրիշ բան չէ, եթէ միայն Միտհաթեան «Մահմանդութեան» այս չորս տարուայ շրջանի մէջ կատարուած իրողութիւնները տունենք, կը տեսնենք, որ «հայերի» արածները ուղիղ կերպով շարունակել են «որդիները»։ Իսկ այդ շրջանի մէջ եղածները ա՛յնքան թարմ, ա՛յնքան ցայտուն են, որ ամէն անկողնույ ոգու բացականչել կը տայ թէ՛ արդարեւ համբերատարութիւնը, մեծահոգութիւնը բոլորովին բացակայ է եղել օսմանեան տիրապետողների ուղեղից։ — Նրանք ջանք չեն խնայել շիւթի շիտակ, ամէն հնարիմացութիւններով, առանց խտիր դնելու երանգաւորութեան մէջ, բնաջնջելու, ձուլելու՝ եւ թաղանի տիրապետուող ազգութիւններին, որպէս վերջնական իրաւունք՝ իրենց գոյութիւնը ապահովելու, մշտնջենաւորելու համար։ — Կոյր պէտք է լինել, պատմական այդ իրողութիւնը չը տեսնելու համար։

Եթէ տիրապետուող ազգերը կարողացել են իրենց գոյութիւնը պահել, դա եղել է բոլորովին հակառակ տիրողի կամքին և ցանկութիւններին։ Նրանց կեանքը պայմանաւորուել է լոկ ա՛յն ներոյժ ազդակներով, որ նուաճողը միշտ աշխատել է խորտակել, և սակայն իրականութեան ժայռին բաղխելով՝ անկարող է եղել իր այդ անմիջական նպատակին հասնել, ուստի իր սեպհական ինքնագոյութեան բնազդի տեսակետից՝ մի որոշ *modus vivendi*-ով հաշտուել է, հարկաւ ժամանակաւորապէս, որ նրանք ապրեն թուլացած, տկարացած՝ աբտադրողի կրաւորական պաշտօնի մէջ մտնելով, մինչև որ քայքայուած վերսկսելու ուրիշ յարմար ռոպէներ գան։ Եթէ ազգերը իրենց լեզուն, կրօնը, սովորու-

թիւները, բարձր ու վարձը, իրենց պատճառահաստատանութիւնը շեշտող պայմանները պահել, զարգացրել են, — դրա գաղտնիքը նոյն այդ ազգերի ներքին կենսականութեան մէջ պիտի փնտռել և ո՛չ թէ նուաճողի մեծ ահո գոյութեան, համբարատարութեան: Մի բուն աշխարհակարող իր էութեամբ՝ կազմով և կեանքի պայմաններով ճի հսկայ բանակ, — ճանաչանք սկզբներում — ցրուած ճի անհուն տարածութեան վրայ, երբ նրա գոյութեան նիւթական պայմանները գտնուած էին իրենց դուրս, և ճշակութապէս տիրուողներից աւելի ստոր աստիճանի վրայ էր, — ճի հարաւածով չէր կարող ոչնչացնել կազմակերպուած այն ազգերին, որոնց մէջքի վրան հեծած ապրում էր: Կեանքը ծայրայեղութիւններ չունի, հակառակ արտայայտող ցանկութիւններին՝ նա շղթայի օղակներով է առաջ գնում:

Ներկան անցեալի հարազատ յաջորդն է, իր երանգաւորութիւններով ճիւղաւոր:

Այս չորս տարուայ ընթացքում Հայը եղաւ սահմանադրական գիտնական. նա ո՛չ ճիւղայն ամենաանկեղծ վերաբերում ունեցաւ դէպի վերածնունդի թիւրքիւն, այլ բարոյական, նիւթական, ֆիզիքական ամէն գոհողութիւն յանձն առաւ, աւելի քան ճի ուրիշը: Վերանորոգութիւնը ճի երկրի համար՝ նա ճի հրաշալի ատաղձ ներկայացրեց: Հայ Կուսակցութիւնները, իրենց եռանդազին գործունէութեամբ, կատարեալ կուտուր տրեգեդիներ, քաղաքակրթական ռահա-հորներ հանդիսացան. պետական վերածնունդի տեսակետով՝ նրանք անհամեմատ աւելի արեցին, քան թուրք Կուսակցութիւնները. և ճիւղայն այդ չէ, — նրանք անկերպապահ կերպով ոչ-հայ ազգերի բոլոր արտադրող, աշխատող դասակարգերի շահերը պաշտպանեցին ու նրանց անկեղծ ուղեցոյցը, առաջնորդը լինելու դրական գործը ձեռք առան: — Բայց այդ բոլորից յետոյ ճի օր անգամ՝ ջարդի, կոտորածի մղձաւանջը դադարե՞լ է գոյութիւն ունենալուց: Հայերի վրայ յարձակում գործելու իրական ցանկութիւնը երբ և իցէ իր թափը թուլացրել, կորցրե՞լ է: — Երբէք:

Հայը աշխատում, նպաստում, իր բաժին ատաղձն է բերում Պետութիւնը նոր պայմաններով, ժամանակակից Հիմունքներով կառուցուելուն, որպէսզի բոլոր ազգերը հաստատ իրաւունքներով ապրել կարողանան. ու իրերի բնական բերմունքով՝ նա կուռի է բռնում թիւրքիւն դէպի անշեղ կործանում տանող աւտոպետական կարգերի և սրանց մարմնացնող տնտեսական, — ահա լինում է ցոփակեցութեան ճի ըմբռն չափը փաշայ, որ պաշտօնապէս հեռագրում, հրահանգում, պատուէրներ է տալիս՝ «Հայերի պատճառով Քրդերին չը նեղել»: — Ասե՛նք, որ դատարանը կղերա-բիւրօկրատական, աւտոաւգնուապետական Հիմունքներ և նրանց իդէալները նոյնութեամբ ընդգրկող «Խոտի-հատ»-ի սրտագին բաղձնք է եղել, և է՛, միշտ: Աւելացնե՛նք, որ նոյն այդ Հակիլը փաշան էր, որ «Օսմանեան Պարլամենտ»-ի ամբիոնից յայտարարեց, որպէս սաղրազամ, թէ ինքը՝ «եկել է «Խոտի-հատ»-ի ծրագիրը գործադրելու»: Կոստանդնուպոլսի մէջ նստած 5-600 կղերա-բիւրօկրատներ ամբողջ թիւրքիւն են ուտում, ճի քանի պաշտօնակից շահակիցներ էլ, իրենց շքախմբերով, թո՛ղ նոյն շահագործումը անեն Հայաստանի մէջ, դրանից ի՛նչ վնաս, չէ՞ որ թիւրքիւն տիրող դասակարգի կողպուտի ասպարէզն է և ամէն ինչ էլ այդ

Հիմունքների վրան է դրուած:

Հայ զինուորը պատերազմի դաշտը գնդակների տեղատարափին է կուրծք տալիս, սակայն Հայաստանի մէջ նրա կլինը, քոյրը, մայրը անպատիժ կերպով բռնաբարւում են, իր ստացուածքները յափշտակում, և այդ էլ «Հայրենիքի փրկութեան» համար կեանք տուած ժամանակը:

Բացի իր վրայ ծանրացած խաշոր հարկերից՝ Հայը աւաւատաճեռնորէն օգնած է «նաւատորմի» զօրացմանը և, ճանաւորապէս, ներկայ պատերազմի առթիւ բացուած նուիրատութեանց (իյանէ) ևայլն: — Այնտեղ, ուր թուրք ազան, բէկը, փաշան, ունեւորը 1-ով, 5-ով է տուել, Հայը 10-ով, 20-ով է առաջ անցել: Այդ բոլոր զոհաբերութեանց ժամանակ՝ համայնատարած ջարդի երկիւղը նրա գլխի վրայի ճի օր պակասե՞լ է, տիրող շարունակ իր սուրը չի՞ շուղացրել նրա աչքին:

Առնենք ճի քանի ուրիշ իրողութիւններ էլ:

Այս չորս տարուայ ընթացքում «Խոտի-հատ»-ը, իր տրամադրութեան տակ եղող կառավարական ամբողջ ոյժով, ջանք չի խնայել հայերին տնտեսապէս քայքայելու և երկրի հարստութեան արտադրութիւնը բացառապէս թուրքերի ձեռքն անցնելու:

Բաֆրայի շրջանի ազգաբնակչութիւնը՝ Հայ, Յոյն, Թուրք ըստ մեծի մասին պարապում են ծխախոտի արտադրութեամբ և փոխադրութեամբ: «Խոտի-հատ»-ը բացայայտ հրամաններ է արձակել՝ ամէն Հնարաւորութիւն գործ դնել, ծխախոտի ճշակութեան ու փոխադրութեան գործը Հայերի ձեռքից հանել: Խօսքը Բաֆրայի երկու «երեւի» թուրքերին է, Մահմէդ և Ճէլալ անուաններով, որոնց ասածները նոյնութեամբ մէջ ենք բերում, ինչպէս որ արձանագրել ենք:

«Մենք «Սուրբ Կուսակցութեան» ուղարկած բոլոր հրահաններին զուլս էինք ծուռ, նրա հրահանները ընդունում էինք՝ ինչպէս սրբութիւն: Նրա գործիչների խօսքը մեզ համար պատուիրան էր, որից դուրս գալը մեղք էինք համարում: Այն հաւատքն ունէինք, որ նրանք, որպէս ժողովրդի և պետութեան շահերի նուիրուած մարդիկ, աւելի լաւ կը հասկանային և կը պաշտպանէին մեր սեպհական շահերը, քան մենք ինքներս: Տուած հրահաններին լսեցինք, խղիւղեցինք մեր յարաբերութիւնները հայերի հետ, կուռեցանք, հալածեցինք նրանց: Մի ամբողջ տարի անցնելուց յետոյ միայն ուշքի եկանք, որովհետեւ ինչքան որ հայերը վնասուեցան, մենք էլ՝ եթէ ոչ աւելին, գէթ նրանցից պակաս չը կորցրինք, ու քիչ մնաց որ տնտեսական կատարեալ կործանումի մատնէինք: Եթէ մենք «Խոտի-հատ»-ի ասածները տառացի կերպով գործադրէինք, մենք կա՛մ հայերին այս երկրից իսպառ պիտի արտաքսէինք, կա՛մ բնաջնջէինք և կա՛մ մուրացկանի վիճակի մէջ դնէինք՝ խլելով նրանց ձեռքից ամէն տեսակի արհեստ, գործ, վաճառականութիւն, կալուած, ևայլն» — Պատմութեամբ ամէն կասկածից վեր զուտ իրականութիւն է:

Է՛րՊԱՆ: — Այս գաւառաքաղաքի մէջն էլ Հայերը պարապում են ծխախոտի արտադրութեամբ: Խօսողները Էրպա-ացի երկու պարկեշտ թուրքեր են՝ Մուստաֆա և Համդի:

«Մենք տարիներից ի վեր Հայերի հետ ամենասերտ բարեկամական յարաբերութիւն ունէինք: Որքան որ մեր մէջ սահմանադրականութիւն կայ, բայց երբ մեր հարեան Հայը զար և կէս գիշերին իսկ ասէր, որ աղջիկդ, կինդ պիտի

գայ որ արտը երթանք՝ մի քանի տ ամ տ (որցակ) ծը-
խախտ բերենք, — և փոխադարձաբար նոյնը մենք ասելնք
Հայերին — դա կը կատարուէր առանց որ և է կատարի,
այդ շրջանակի մէջն էր գլորում մեր առօրեայ կեանքը:
Մենք հարեւաններ, զրկեցներ էինք, այս բառի բարեկամական
իմաստով: Սուլթան Համիդն անգամ շատ փորձեց մեզ իրա-
րու տալ, բայց անկարող եղաւ: "Իտտիհատ"ը այդ կողմից
յաջողեցաւ մեզ խաբել: Թէ ինչո՞ւ խաբար հարածի սկը-
սեցինք Հայերին, — չը գիտենք թէ այդ ինչպէս եղաւ. բայց
երբ ուշքի եկանք, տեսանք որ երկուսս էլ քայքայուել, ահա-
գին կորուստներ ենք տուել: — "Հայերին ո՞չ մի կտոր հող,
ո՞չ մի արհեստ, վաճառականական ո՞չ մի ձիւղ թողնել, այդ
բոլորը ձեր ձեռքը պիտի անցնէր", — սա էր Կ ա ու ա վ ա-
ր ու թ ե տ ն բացորոշ հրամանը. իսկ "Իտտիհատ"ի գործիչ
պրօպագանդիստները, Սալոնիկից եկած հրահանգները մեր
գլուխն էին ունեցնում: Խոստովանում ենք մեր սխալը.
բարեբախտաբար արթնցանք:"

Ու պատճառները սրտմտութիւնից, անկեղծ ապաշաւան-
քից ուղղակի դողդողում էին:

Ձեր պահանջը գլխաւորապէս ի՞նչ է, հարցում է
ալեգարդ Մարտիրոս աղայից, Նիկիարի մէջ: — "Ու-
չինչ, միայն ապագայի ու թիւն: Առաւօտը շուկայ,
դաշտ կերթանք, վատահէնք, որ երեկոյեան ողջ առողջ
կարող ենք առն վերադառնալ և մեր ընտանիքը անվնաս
գտնել: Տե՛ս՝ գիմացի բլրակները, մի քիչ զաւակայր երկարող
վարեկահողերը բոլորը մերն էին, մեր պապերից մնացած, մեր
արիւն քրտինքով շաղախուած, կառավարական ամէն օրէնք-
ներով հաստատուած. բայց Այի բէկը գրաւեց՝ առանց մեր
բողոքին, լաց ու կոծին նշանակութիւն տալու: Այս երեք
տարի է, որ դատարան կերթանք, կուգանք, տնից տեղից ե-
լանք, բայց լսողը, արդարութիւն արողը ո՞վ է: — Ծերունին
արտասաբի հեղեղ էր թափում իր չորցած այտերի վրան:
Դա եզակի երևոյթ էր, այլ ամենօրեայ կեանքի շղթայածի
մէկ փոքրիկ օղակը:

— "Ուրիշ բան չենք ուզիլ, միայն այն՝ որ մեր հայալ
վատասկը մեզ մնայ և մեր ձեռքից չառնեն: Եթէ "Սահմա-
նադրութիւնը" մեզ այդ բանը ապահովէ, մենք շատ շնորհա-
կալ կլինենք: Աշխատածներս վրայ ենք տալիս հերիք չէ, և
ահա տեղական ղեկավարական հրամանատարն էլ մի օր խա-
նութիւն եկած, ոտք ոտքի վրայ դրած՝ արհամարհանքով ասում
է. "Օլան Կարապետ, հայերը մեր ք է օ լ ա ն ե ռ ն էք (ստը-
րուկները), որ 15, 20 դուրուշով գնիլ ենք ուրիշներից, ձեր
կեանքը դրանից աւելի չի արժէնայ . . . Այն էլ շատ է,
որ մեզ թողնում ենք ապրելու . . ."

Եւ այդ իրողութիւնը պատճառ Սեբաստացի վաճառականը
տալիս էր երկար ցուցակը իր վատասկածի ու ձեռքից
խլուածի: — Թիւրքիայի ո՞ր անկիւնում դա կեանքի կա-
նոնաւոր ընթացքը չէ:

— "Հողային խնդիր, ասում էր Կեսարիայում յայտնի բժիշկ
Փիլիսոպոսեանը՝ բայց դա ո՞րտեղ չկայ, հայ ո՞ր գիւղացու,
ո՞ր քաղաքացու կալուածները, անշարժ կայքերը յափշտակ-
ւած չեն՝ աւելի կամ պակաս: Եթէ թուրք կառավարութիւնը
կը համաձայնի Հայաստանին անկախութիւն տալ, Հայերին՝ ա-
զատութիւն, — ապա նա կը ցանկանայ Հայերից գրաւուած
հողերը իրենց իսկական տէրերին վերադարձնել, — ինչոր բա-

յարձակապէս անկարելի է, չի՞ լինիլ, որովհետեւ բոլոր գրա-
ւումները կատարուել են հէ՛նց նոյն այդ Կառավարութեան
կանխորոշ անօրէնութեամբ: Տնտեսապէս Հայերին կործանել,
— ահա տիրող պաշտօնական կարգախօսը՝ առաջ և հիմա:
Եւ դա աստիճանաբար գործադրում է տեղին ու պարագային
համեմատ:"

Առնենք կոտորածի միայն ուրուականը:

Համիդի գահընկէցութեան պարագաները շահագործելով՝
"Իտտիհատ"ը կոտորել տուեց Արման: Այդ ժամին կատար
անգամ չի կարող լինել:

Մէկը միւսից աւելի հաղարար փաստեր կան հաստա-
տող, որ "Իտտիհատ"ը, իր "անկման օրերի մէջ", հայկական
ընդհանուր կոտորած էր ծրագրել:

Կառավարական շրջանները, պաշտօնէութիւնը ինքը քա-
նիցս առայ, կրկնեց, որ Հայաստանի մէջ եղած բոլոր ան-
ցուղարձերը, բոլոր սպանութիւնները, քրդական յարձակու-
մերը ուղղակի արդիւնք են "Իտտիհատ"ի թելադրութիւններին
և նրա ծրագրային ծառի գործադրութեանը: — Այդ փաստը
վիճաբանութիւն անգամ չի կարող վեր առնել:

Սեբաստիայի շրջանի մէջ յայտնի Մուսամէր բէյն էր,
որ իր գլխին հաւաքած բոլոր ջարդարարները, ծրագրել, հը-
րահել, ամէն ինչ կաղծ ու պատրաստ վիճակի մէջ էր դրել:

Բոլոր շրջանները իրենց գործադրիչ դերակատարներն
ունէին:

Հայաստանը ընդհանուրի միայն մի օղակը պիտի կաղծէր:
Ընդհանուր ազգանշանը անցեալ Ա ա Ր Ի Ֆ Ե Ի օրն էր:

Վէլլիր-Քէօփրիւի մէջ, Մարգուանից 7-8 ժամ հեռու,
ղիւտարներին փամփուշտներ անգամ բաժնուած էին. ամէն
ինչ կարգին էր, սպասում էր հրամանի: — Պատրուակը
պիտի լինէր, որ Հայերը նախադարձակ եղան, ճգլիթների վրայ
խուժելով՝ պայթուցիկներ նետելով: Եւ սա ճշգրիտ իրողու-
թիւն է իր բոլոր ծանրամասնութիւնների մէջ: Պատրաստել
էին արդէն երկու թուրք վիճակներ, որոնք նախապէս գայմա-
գամին ներկայանալով հաստատուել, արձանագրել էին տուել,
որ իրենց վարպետ կօշկակարը ասել էր՝ Ա ա Ր Ի Ֆ Ե Ի ն ճըղ-
կիթ չերթալ, որովհետեւ Հայերը ռուճքերով յարձակում պիտի
գործեն: Իզուր խեղճ վարպետը լալիս, ասում էր, որ ինքը
այդպիսի խօսք երբէք չի ասել: Իտտիհատական գայմագամը
ոչինչ պատճառ չէր գտնում՝ չհաւատալու երկու "պատուա-
ւոր" միւլիւսանների վկայութեանը:

Նոյնաման կաղծակերպութիւններ էին եղած բոլոր վայ-
րերի համար: Յատակագիծը, միտումները, փաստերը ընդհա-
նուր էին:

Բայց թէ ինչո՞ւ տեղի չունեցաւ, — դա բոլորովին տար-
բեր խնդիր է, որ ունի իր յատուկ պատճառները. թէև դա
փաստ էլ չէ, որ ընդհանուր կոտորածի հաւանականութիւնը
մագաչափ անգամ պակասած լինի:

Մի անգամ ընդ միշտ, որպէս անվիճելի ճշմարտութիւն,
աչքի առաջ պիտի ունենայ հետեւեալը. — երբ ամենափոքր
յ ա Ր մ ա Ր ը ո պ է ն ներկայանայ և համոզուած լինի, որ
իր արարմունքը ղեկութեամբ կարող է մարտել, Թուրք Ազ-
գայնականութիւնը, որի ձեռքն է այսօր երկրի կառավարա-
կան գործը, առանց տատանուելու, որպէս պ ա տ մ ա կ ա ն
ա ն հ Ր ա ժ ե շ ո լ թ իւ ն, անխնայ կերպով պիտի կո-
տորի Հայերին: Եւ այս անգամ աւելի անողոր քան 1895

1896-ին, աւելի սաստկութեամբ՝ քան Ադանայի Եղեռնը: Ջարդի հոգեբանական դրութիւնը մնայուն է և ունի իր խորին արձանները, որ հեշտութեամբ չպիտի կարելի լինի թուրք ազգայնականի պինդ գլխից դուրս քաշելու:

Սա էլ որոշ է, որ թուրք նացիօնալիզմի Հին ու Նոր ներկայացուցիչները ո՛չ ձի կերպ չեն ուզում հաշտուել Հայ ժողովրդի գոյութեան, բարգաւաճման, կենսունակութեան գաղափարի հետ: Նրանց ընդհանուր տաքտիկան է՝ Սահմանադրական՝ պատրանքների մէջ Հայերին օրօրելով՝ քայքայել, ոչնչացնել՝ ճանաչող տնտեսապէս, քաղաքականապէս արդէն ոչ ինչ չսնենալով:

Սա ժայռ իրականութիւն է, որ պէտք է տեսնել, ճանաչել և ըստ այնմ դիրք բռնել: Իրողութիւնները, կասկածները, ենթադրութիւնները ճշդելու համար՝ պատմութեան պիտի դիմել, իսկ մեզ այդ անաբօղ ճշմարտութիւնը ասողը՝ ինքը պատմութիւնն է:

Եւ որովհետեւ Թիւրքիայի ամբողջ տարածութեան վրայ, ճանաչողապէս Հայաստանում և Կիլիկիայում, թուրք ազգայնական պրօփօկապան ուժեղ կերպով գործում է և դարձանալու սպասում յարձակում գործելու՝ առաջին իսկ պատեհ վայրկեանին՝ իր սրտի մէջ ամբարուած թունախառն ժահրը թուրք թափելու, — ուստի նրա լարած բաղձացանցը սպառնալիք է ի դերեւ հանելու համար՝ զգուշալիան ամէն ճիշդ ցնեք ձեռք պիտի առնել: Ո՛չ ձի պատրուակ չտալու քաղաքական իմաստութիւնը պէտք է ունենալ և դրա հետ զուգընթացաբար կանգնել քաղաքացիական ինքնապաշտպան դիրքի վրայ:

ՊԱՏՐԱՄՈՍ ԻՆՔԵՆԱՊԱՇՏՊԱՆԻԹԵԱՆ, — դա է քաղաքացիական գիտակցութեան այն վեհագոյն պարտականութիւնը և մարդկային է՛ն տարրական իրաւունքը, որ բոլէն բացարձակ, անյետաձգելի, հրամայական անհրաժեշտութիւն է դարձրել՝ այս և գալիք օրերի համար:

Ասիայում պարփակուող թուրք ազգայնականութիւնը մեզ չպիտի խնայի՝ ո՛չ ձի պայմանի տակ, նրա շողորթութիւնները, սուտակասպասութիւնները, մեղրածորան յայտարարութիւնները բոլորն էլ ժամանակ վաստակելու համար են, բոլորն էլ միջոցներ են միայն ձի նպատակի հասնելու, այն է՝ ամէն գնով հայերին մէջտեղից վերցնել, թէկուզ փոքրիկ ցնցումներով, թէկուզ ասիական ձի քանի նահանգներ կորցնելով:

“Մի՛շտ մտածենք այդ մասին, բայց երբեք չխօսենք”, — Գամբետտայի այդ խօսքը թուրք ազգայնականի ճշտական՝ սեւեռուն, մղիչ դադափարն է՝ հայերին կոտորելու, բնաջնջելու նկատմամբ:

Մենք էլ, ուրեմն, այդ մասին շարունակ մտածենք, ժայռ իրականութիւնը աչքից բաց չթողնենք և ըստ այնմ կազմ ու պատրաստ գտնուենք՝ առանց սին բառերի, ցնորական երազների մթնոլորտի մէջ ընկնելու:

“Ինձը իւր խայտուցները չի փոխիլ”. երբ 3-4 հարիւր տարի եւրոպայում, քաղաքակրթութեան շէնքին վրայ ապրող թուրք ազգայնականութիւնը իւր խայտուցներից շերտիկ անգամ չպակասացրեց, և այնտեղ իր սեպհական մեղքերի ծանրութեան տակը թաւալեց՝ մինչև վերջ անուղղայ մնալով

— Ասիայում այդ հրաշքը պիտի կատարուի: Նա այդտեղ էլ կը շարունակի մնալ նո՛յն “գաղանը”, նո՛յն մեթոտներ գործադրողը, ինչոր էր դարեր առաջ: Պատմութեան տուեալները անպատիժ կերպով չի կարելի ուրանալ: Մեր արեան ճահիճները ա՛յդքան շուտ չը ծուռանան:

Ժամանակակից կեանքի պահանջութեան առաջին ազդակը, առանցքն իսկ, սուրը, զէնքը, հրանիւթն է: Աշխարհի ո՛ր մէկ անկիւնը, պատմութեան ո՛ր էջը որ քրքրէք, — այդ կը տեսնէք: Երբ այդպէս, ապա մենք էլ մեր ինքնապաշտպանութեան, մեր հաւաքական գոյութեան նախապայմանը ամենից առաջ այդ գործօնների վրայ պիտի դնենք, բացառութիւն կազմել չենք կարող: Եւ ո՛րտեղի իրականութիւնը այդ թէզի վրայ կեցած չէ, այս անցողական շրջանի մէջ: Գարունը չի գալիս ո՛չ ցանկութիւններով, ո՛չ էլ քարոզներով, և մենք չենք, որ հակաբնականը բնականի պիտի վերածենք:

Մեր սկիզբը, մե՛ր վախճանը մեր մէջ, բացառապէս մեր մէջ պիտի վնտուենք. — առնականութիւն, կենսունակութիւն, ապրել ուզող ազգերի նշանաբանը դա է՝ փոթորիկների, ճրրիկների այս օրերի մէջ. դա դժբախտութիւն է, բայց հէնց դա էլ այն ժայռ իրականութիւնն է, որ չտեսնող կոյրերի գլուխն է փշրում:

Մի՛շտ աչքի առաջ ունենալ, որ մեր տիրողը ո՛չ միայն մեծահոգի, համբերատար չէ, այլ արիւն ու ուշտու Արթուր:

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆ.

ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ռուս հասարակական կարծիքը, այս օրերիս մէջ, անտարբեր չէ դէպի այն բոլորը, ինչոր վերաբերում է Հայաստանին և Հայկական Խնդրին: Մամուլը՝ պաշտօնական, անպաշտօն, կուսակցական, ոչ-կուսակցական չեն դարձրում ընդարձակ էջեր նուիրելուց: Այդ բոլորի ընդհանուր արտայայտութեան ձևը, չափը, միտումները՝ համակրական և պաշտպանողական են: Ամէն կողմից էլ այն կարծիքն է արտացոլանում, որ ծաճկահայերի դրութիւնը անտանելի է, հարկաւոր է ձի բան անել, և ռուս կառավարութիւնը այդ նկատմամբ՝ որոշեալ պարտականութիւն և իրաւունք ունի:

Հայկական Դատի ամենատխուր բողէները մէջ իսկ՝ ռուս անկախ և յառաջադէմ մամուլը միշտ համակիր վերաբերմունք է ունեցել: Նորութիւնը միայն պաշտօնական և կիսապաշտօնական այն ազգայնական թերթերի համար է, որոնք երբեմն կատաղի թափով հայահալած քաղաքականութեան ջատագովանքն էին անում: — Ուրեմն փոխուած ձի բան կա՞ ըստ երևոյթին:

Ցարի կառավարութիւնը շարունակ հակահայկական դիրք ունէր, ճանաչողապէս Ալեքսանդր III-ի օրերից սկսած. — հայկական շարժում, հայ կենսունակութեան պայմաններ, հայ վերածնութեան միտումներ՝ ռուս պետական շահերին անհամապատասխան էին թուում և նրա

Հեռաւոր ու ձօնաւոր ձգտումներն հետ՝ անհաշտելի նրա այդ անողորմ ուղին արտայայտուեց 1885-ին, երբ իր և Գերմանիայի աջակցութեամբ Մայիսեան Ծրագրի գործադրութիւնը ի դերն ելաւ և Հանիդը *laissez-faire*-ի այդ դիրքից օգտուելով՝ Հայկական կոտորածները առաջ բերեց։ Ժամանակի այդ քաղաքականութիւնը ամբողջապէս խտացած էր Լօբաւնովի այն յայտարարութեան մէջ թէ՛ Ռուսիան «չէր կարող թոյլ տալ, որ իր Արեւմտեան սահմանների վրայ մի նոր Բուլղարիա ստեղծուէր»։ — Ու տիրում էր Հայաստանում քաղաքականութիւնը՝ ներքին և արտաքին։

Ռուս կառավարութեան օրգանը Համարուող բոլոր Հաստատութիւնների ներկայացուցիչների դիրքը այժմս համակարգի է, — այդ է ցոյց տալիս իրերի արտաքին կեդրը։ Հակադրութիւնը որոշ է, ուրեմն այդպէս էլ փոխւած ձիւքան կայ։

Ռուս տիրող դասակարգը և նրա շահերը արտացոլացնող կառավարութիւնը, երևում է, վերաքննութեան, վերազնահատուծի ենթարկելով իր առաջուն Հասկացողութիւնները, ինչոր վերաբերում է իրերի մնացուն իրողութիւնների բնութեանը, տարբեր եղբակացողութիւնների է հասել, և ահա հէնց զրանից էլ բղխել է այն դիրքը, որի վրայ կանգնել է։

Մի ժամանակ Հայի նկատմամբ, ինչպէս և բազկացուցիչ միւս ձառերի, ամէն ինչ հարթել, հաւասարեցնելու քաղաքականութիւնն էր տիրում։ Նա մի դիւրամարտ պատառ էր նկատում։ Սակայն իրականութիւնը եկաւ հասկացնելու, որ ոչ միայն այդ հաշիւները սխալ հիմունքների վրայ էին դրուել, այլև իրերի այդ կերպի ըմբռնումը և հետապնդումը վնասակար էր տիրողի շահերին։ Հայ ժողովուրդը տնտեսական արտադրութեան մէջ մի խոշոր ոյժ էր ներկայացնում, անկարելի էր մինչև վերջ նրան բացառիկ պայմանների մէջ պահել, առանց պետական գանձարանին հարուածելու։ Կառավարական շահը պահանջում էր նրան այդ տարածքի գրութիւնից հանել։ — այդպէս էլ եղաւ։

Ռուսաստանը բացառութիւն կազմել չէր կարող. դէմօսը այնտեղ էլ իր պատմական ուղիի մէջն էր մտել։ Եւ այդպիսի բոլորի չէր, որ բազկացուցիչ ազդեցութիւնների գոյութեան պայմանների շնորհիւ ներքին քաղաքականութեան համար ամուր պատուանդան կարող էր լինել։ Ռուսացման ձգտումը, բնական է, որ ժայռի պիտի բաղխէր, քանի որ արդէն կազմակերպուած ազդեցութիւնները կատարի կռուի պիտի բռնուէին։ — Արդ, վերջին տարիների մէջ պատահած իրողութիւնները եկան միահամուռ հաստատելու, որ ռուս ազգայնականութեան այդ միտումը պետական հիմունքների հետ խաղալու բնոյթն ունէր։ — տիրապետողը դրա գիտակցութիւնը ունեցաւ և իր շահի տեսակետով՝ իր ընթացքը մեղմացրեց։

Հայ ժողովուրդը, որպէս ընդդիմադիր ազգակ, իր որոշ դերն էր ունեցել՝ համապետական կեանքի մէջ. նրա պատմամահատական գոյութեան հիմունքները յարգելը բնաւ անհամապատասխան չէր բոլորի պահանջին, — ահա միջին եզրակացութիւնը, որին հասել էր տիրապետողի տեսաբան քաղաքագետը. ուստի քաղաքական վարձուքի փոփոխութիւնը դառնում էր շահաբեր։ — Ամէն ինչ ստորադասուած է տիրողի շահին և նրանից է բղխում։

Պատմութիւնը նուազ չի բացատրում և՛ արտաքին քա-

ղաքականութեան փոփոխութիւնը։

Ռուսիայի ներկայ դիրքը՝ Հայկական Խնդրի առթիւ աւելի պարզ կերպով հասկանալու համար, հարկուոր է նախ մի քանի սողով վերջիշել նրա Արեւելեան քաղաքականութեան ուղղութիւնը։

Այն օրից, երբ Ռուսիան Արեւելեան Խնդրի ազդակն է հանդիսացել, նպատակ է ընտրել օսմանեան պետութիւնը քայքայել, նրա ժառանգորդներից գլխաւորը լինելու հետանքարով. նպատակին հասնելու միջոցներն են եղած՝ ուղղակի յարձակում, օտար տէրութիւնների հետ համաձայնութիւն և օսմանեան աւերակների վրայ փոքրիկ պետութիւնների վերաստեղծում։ Եթէ երբ և իցէ նա հովանաւորել, պաշտպան է հանդիսացել Թիւրքիային, այն էլ միայն նրա համար, որ ժամանակ վատտակի՝ աւելի ապահովաբար կլանելու համար։ Խնդիրը աւելի որոշ կը լինի, երբ մատնանիշենք նախ այն իրողութիւնը, որ մի ամբողջութեամբ, վերաճում էր Թիւրքիա երբեք յանկալի չէ եղել Ռուսիային, նամանաւանդ ազգայնական, համիլաւմական, համաթրքական միտումներով առաջնորդուող, — որպիսի հովեր վերջերս առաւ «Իստիհատ»-ի առաջնորդութեամբ ճանապարհ եղող «Սահմանադրական» Թիւրքիան։

Ռուսիան, ուրեմն, այսօր, ինչպէս և երէկ, կանգնած է իր պատմական քաղաքականութեան հիմունքների վրան։

Յունաստանի, Սերբիայի, Ռումանիայի, Բուլղարիայի վերաստեղծման մէջ՝ Ռուսիան բարեացակամ, դրական որոշ դեր է ունեցել։ Սկզբում այն միտքն էր փայփայում թէ բարեբաւանները, որպէս երախտագիտութեան հաւաստիք, միշտ էլ բարեբարի թևի տակ կը մնային։ Բայց որովհետև ներկայ քաղաքական կեանքի մէջ ամէն ինչ բացառապէս շահի վրայ է յենում, ուստի բարոյական զգացմունքների մասին խօսք լինել չէր կարող։ Երբ «փոքրիկ պետութիւնները» ոտքի եկան, սկսեցին քայլել պատմութեան ցոյց տուած ճանապարհով, աւելի քան բնական էր, որ նրանք «շնչէին» իրենց սեպհական «ռուսներով»։ Ռուսիան խոժոռեց, քէն արաւ, սպառնաց թէ ինչո՞ւ նրանք չեն շնչում «ռուսական ռուսներով», — յայտնի Ուիլիամ Ուայթի գեղեցիկ ասացուածքին համեմատ — բայց վերջը ինքն էլ համոզուեց, որ նախկին անհաշտ դիրքից վայր գալը և՛ աւելի նպատակայարմար, և՛ աւելի համապատասխան էր իր պետական շահերին։ — այդպէս էլ եղաւ։ Անշուշտ, ռուսական անմիջական հովանաւորութեան տակ գոնուող, ամէն ինչի մասին Պետերբուրգից կարգախօսը առնող Յունաստանը, Սերբիան, Ռումանիան, Բուլղարիան է՛լ աւելի լաւ, է՛լ աւելի ձեռնառու էին ձուկովեան շահերին, բայց պատմութիւնը եկաւ ցոյց տալու, որ իրենց սեպհական «ռուսներ»-ով շնչող այդ պետութիւնների գոյութիւնը և՛ աւելի շահաւէտ էր, քան նրանց փոխարէն տեսնել մի ահեղ Թիւրքիա։ Լօբաւնովեան շրջանը, իրաւ է, քէնուեց իր ինքնուրոյնութիւնը պահել ուղող Բուլղարիան տեսնելով, բայց այսօրուայ կեանքը եկաւ ցոյց տալու, որ պատմութեան մէջ զղջումները նշանակութիւն չունեն. իրերի տիրող նոր բնաւորութեան առաջ նոր դիրք են բռնում, — բաւական է որ այդ նորը չը հակասէր արդէն եղած ընդհանուր շահերի ուղղութեանը և հիմունքներին։

Ռուսիան ուղեց նորակազմ պետութիւնները իր վաստակները դարձնել, — չեղաւ. բայց դա չարգիլեց, որ նրանց աւելի

նախապատուութիւն տար և շահի բարեկամութեամբ կապւելը՝ իր հեռուոր նպատակների համար, ինչոր վերաբերում է օսմանեան պետութեան վերջնական ճակատագրին:

Թիւրքիան Եւրոպայից արտաքսուեց՝ սովորական է դարձել ասելու. ենթացողքը թէ նա գնացած լինէր իւր "bag" և "baggage"-ը առած, Գլադստոնի ասածով. թէ և իրականութիւնը այն է, որ նա Եւրոպայում է, որքան ժամանակ որ Կ. Պօլսը նրա ձեռքումն է: Դեռ այդ էլ հերիք չէ: Եւրոպայից քաշուելով՝ Թիւրքիան ուր պիտի սեղծուէր, — Ասիայի մէջ. բայց միթէ՞ նա այդտեղ կղզիացած՝ աշխարհից կտրուած պիտի մնար, ո՞չ որ չպիտի հետաքրքրուէր նրանով, և նրան հանդիստ պիտի թողնէին. — երբէք: Արեւելեան Խնդիրը իսկապէս Արեւմտեան Խնդիր է. եւրոպական շահերի ալիքները Թիւրքիայի ամբողջ տարածութեան վրայից են անցնում, պետութիւնների համար Ասիական Թիւրքիան եթէ ոչ գերազանց, գէթ նոյնքան արժէք և նշանակութիւն ունի, որքան որ եւրոպականն էր: Արդ, ո՞չ միայն շահերի տեղափոխութիւն, այն նոյն սաստկութիւնը, նոյն ուժգնութիւնը կայ: Եւրոպայից մի քանի հազար քիլոմէտր հող Բալքանեան Դաշնակցութեան ձեռքն անցնելով՝ Խնդիրը չը վերջացաւ:

Արեւելեան Խնդրի կծիկը քանդուած է 1683-ից ի վեր, կատարուածը հազու թէ մի ծան է, շղթայի օղակներից մի քանիսի անկումը ամբողջ շղթայի վերջացումը չի ենթադրում: Եւրոպականութիւնը կայ:

Արդ, Արեւելեան Խնդիրը պէտք է վճռել. դաժնիկեան այդ սուրը կախուած է պատմութեան ընթացքում:

Այստեղ խօսքը տալիս ենք ճեմանուն Ուիլիամ Ուայթին (William White) որ հաղորդագրել է հոշակաւոր քաղաքագէտ Ռօբերտ Մօրիէին (Robert Morier) դեռ 1885-ին, երբ անգլիական քաղաքականութեան փոփոխութեանն էր հետապնդում:

"Ապագայում" Եւրոպական Թիւրքիան, գէթ մինչև Ադրիանուպօլիս, վաղ կամ ուշ, անպատճառ պիտի պատկանի Քրիստոնեայ ձեռքերին . . .

"Ռուսաստանը և նրա Արեւելեան գործակալները մեզ միշտ մեղադրել են, որ Թիւրքիայի քրիստոնեայ ցեղերի ազատագրութեան գլխաւոր խոչնդոտն ենք եղել: Այլևս գոյութիւն չունի այն պատճառը, որի համար մասնաշատուկ մի քաղաքականութեան էինք հետևում. հիմա ազատ ենք անկողնակալ կերպով գործելու և՛ որոշ սահմանափակումներով աստիճանաբար ձեռք առնելու քաղաքական այն ուղեգիծը, որ Պալմերստոնի համբաւը կաղմեց՝ Բելզիայի և Իտալիայի նկատմամբ, և այլև: Ռուսները զոհաբերութիւններ արեցին՝ ազատելով Յունաստանը, Սերբիան և Իշխանապետութիւնները, բայց իրենց ամբողջ ազդեցութիւնը կորցրին այդ երկրներում. միայն Մօնթէնէգրօն է մնացել հաւատարիմ. հիմա Բուլղարիան էլ կորցնելու վրայ են . . . Նոր ազատագրուած ցեղերը ուղում են թարմ օղ շինել, բայց ո՞չ թէ ռուսական ռոնգներով . . . Ես զգում եմ, որ այդ բոլորը իրենց հակահարուածը պիտի ունենան Ասիայում, բայց Եւրոպայի մէջ չենք կարող մեզ կաղապարել միմիայն Ասիական նկատումներով: Ակնհերձ է, որ մեր ճեմագոյն շահը Ասիայում է, բայց մենք տակաւին եւրոպական դիրք ունենք և նոյն իսկ եւրոպական շահեր:"

Մեծն Բրիտանիան էլ, ինչպէս երբեմն Ռուսաստանը,

պարզ աշխարհակալական քաղաքականութեան ուղին էր բռնել, բայց պատմութեան անխորտակելի ժայռին հանդիպելով՝ ստիպուեցաւ, իր շահը չը վտանգելու համար, փոքրիկ պետութիւնների՝ մանաւանդ ծովափային, ստեղծուելուն կողմակից լինել:

Ռուսաստանն էլ պատմութեան այդ հոսանքի առաջն էր կանգնած, և իր ուղին բռնեց:

Խնդիրը ճանաւորենք Հայերին:

Ռուս պատմութեան դարգացման մէջ մի որոշ դարձը շըրջան է եղել, երբ պետական գործերը ղեկավարող պատասխանատու անձերը, իրերի մնայուն իրողութիւններից ճշգրտած, պէտք են տեսել ո՞չ միայն հայ ժողովրդի համակրութիւնը ձեռք բերել, այլև լիակատար միջոց տալ՝ նրա ազգային կուսուրական բարգաւաճմանը: Այդ ուղղութեամբ երթալով, նոյն իսկ միտք է յղացուել Հայ Պետութիւն առաջացնել՝ ռուսական հովանաւորութեան տակ: Պատմութիւնը այդ մասին անվիճելի փաստեր ունի: Ասիական աշխարհակալութեան մէջ, երբ կաղմակերպուած, զօրեղ պետութիւններ քայքայելու անհրաժեշտութիւն էր ներկայացել, ստիպողական էր դարձել յենուել այդ պետութիւնների մէջ կարեւոր դեր ունեցող մի այնպիսի նուաճուած ժողովրդի վրան, որպիսին էր Հայը՝ որ իրականորէն կռուան լինելու ամէն յատկութիւններ ունէր: Հայկական պետութիւնը մի տեսակ թուժք, մ ա Ր Ղ, պիտի լինէր՝ շրջապատող թշնամիների հանդէպ: Ժամանակի ռուս քաղաքագէտները Հայ ազգի վերածնութեան մէջ մի այդպիսի դեր էին տեսնում, ուստի ձգտում էին յայտնում Հայ պետութեան ստեղծումին ոյժ տալ: Պատմական այդ հոսանքը իր գագաթնակէտին հասաւ Եկատերինէ II-ի օրօք:

Կովկասի և Անդրկովկասի տէրը դառնալուց յետոյ—հայերի տուած օգնութիւնը այդտեղ որոշ էր, — ռուս պետական անձերը այլևս աւելորդ համարեցին Հայկական Պետւթեան ստեղծուելը՝ այն հասկացողութեամբ, որ Պարսկաստանը և Տաճկաստանը ա՛յնքան թոյլ, ներքին քայքայուածի ա՛յնքան առատ տարրեր էին ներկայացնում, որ առանց դրան էլ իրենց նպատակին կարող էին հասնել:

Եւ միայն այդ չէ. որպէսզի թշնամի մահճեղական պետութիւնները, մասնաւորապէս Տաճկաստանը, անկարող լինեն օգտուելու իրենց բաղկացուցիչ յառաջադէմ ազգերի բարգաւաճումից և այդպիսով վերամշակուելի, ամրապնդուածի մէջ ճնշուելու առանձին կռուաններ ձեռք չբերեն, — նա՞ տիրողների հետ միացաւ յաճախ՝ Հայ ժողովրդի բողոքի ձայնը խեղդելու և նրան իր դժգոհ վիճակի մէջ պահելու:

Արդ, եթէ Ռուսիան դարձել է համակիր՝ ղէպի Տաճկահայ Դատը և ցանկանում է, ինչպէս երևոյթը ասում է, նոյն իսկ Ինքնավարութեամբ օժտուած մի բարեկարգուած Հայաստան տեսնել՝ իր հովանաւորութեան տակ, այդտեղ՝ քաղաքական՝ հակաքանական ոչինչ կայ: Մի Ինքնավար Հայաստանի գոյութիւն երբէք արգելք չի կարող լինել ռուսական ասիական հեռուոր նպատակներին՝ նաժանաւանդ եթէ ի նկատի առնուի պետութեանց ներկայ փոխարաբերութիւնների դատարութիւնը:

Պատմութիւնը եկաւ ցոյց տալու, որ անկախ Բուլղարիայի ստեղծուելը Հ ա կ ա շ ա հ ու թ իւ ն չը՝ ներկայացրեց. նոյն պատմութիւնը գալիս է ասելու, որ Ռուսիայի արեւմտ-

եան սահմաններն իրայ ձի նոր՝ հայկական Բուլղարայի առաջ գալը ո՛չ ձի կերպ արգելք պիտի լինէր դէպի Ասիա տարածուող ուսական ակիքներին։ Եթէ դրանք իրենց գոյութեան և յառաջացման իրաւունքները ունէին արդէն։

Մի շարք դէպքեր եկան արտայայտիչը լինելու հայի զինուորական և կուտարական յատկութիւններին, — հեռուտես պետական անձնաւորութիւնները այդպիսի ատուածից կարող են օգտուել, և դրանով աւելի լաւ պայմանների տիրացած՝ իրենց հեռաւոր ծրագրերի գործադրութեանը ձգտել։ Ու եթէ ուս զիւսնազիտութիւնը այժմ աչդ ուղղութեան վրան է կանգնել ուղղւած, դրանով ո՛չ ձիայն իր շահն է ապահովում, այլ իր ճանապարհը աւելի հարթ դարձնում։

Բոսֆորի ակիքների կիսաբարձր կազմակերպւած Բարձունքների վրայից են անցնում։ Մէկը առանց ձիւսի չի կարող լինել։

Աւելի քան երկու հարիւր տարուայ իր արեւելախաղաց ու ղապ ու ղը դեռ Պետրոս Մեծի Ազովի վրայի բացած պատուհանից այն կողմը չանցաւ՝ իրականին մէջ։

Ջալօնիան հսկայի պէս կանգնեց, նրան ջախջախել, կոխկրտել և վրայից անցնել անկարելի է։ պատմութիւնը այդտեղ դրեց իր վերջակէտը։

Մայրաքոյն Արևելքի մասերում, իրերի հրամայականութեամբ, փոքրիկ պետութիւնների ստեղծումը այժմ աւելի քան ձեռնառու, աւելի քան շահաւոր է նկատւում։ Բայց դա դեռ հեռու է ուղիւստից, «յաւախանականութիւնը ներկայացնող հեղուկից»։ Ռուս կապիտալիզմը հսկայական քայլերով առաջ է գնում, այդ ուղիւր զուրս պիտի թափուի, — բայց փորձը ցոյց տուեց թէ նա ինչ աղէտի կարող է ենթարկուել, երբ իր սահմանների դնապանը ունենայ զօրեղ Օսմանցին՝ Բոսֆորի, Դարդանէլի բանալիները գրաւելին։ Մի հսկայ մարմին գաճաճի անկողնի մէջ չի կարող բռնադաւաւել։ Ռուս թոքերը չեն կարող շնչել, նրա կապիտալիստական երակները իրենց ելեւէջը կանոնաւոր կերպով չեն կարող կատարել՝ առանց ուկրաինոս—սրաի։ Ու դէպի այդ կողմը զինելը դարձել է ճակատագրական, մահու և կենաց խնդիր։

Մի Խնքնաւար Հայաստան, եւրոպական ճշակոյթի ներկայացուցիչ հայ ժողովրդի առաջնորդութեամբ, հարկաւ կարող է այդտեղ մեծ և անփոխարինելի դեր խաղալ։ Խնքնաւար Հայաստանի գոյութիւնը չի հակասում ուս պետութեան հիմունքներին և՛ հակառակը։ Ինչպէս որ նա բնաւ չի մնասում օսմանեան պետութեան հիմնական պայմաններին, եթէ նրա ղեկավարները քաղաքականութիւն հասկանալու մի քիչ լայն ուղեղը ունենան։ Եթէ Ռուսիան վերադարձ է կատարում դէպի իր հին քաղաքականութիւնը և որպէս արտայայտութիւն դրան՝ իր համար անքն է յայտնում դէպի Հայկական Խաղիւրը, — դա ուղիւ կերպով հասկացուած պետական շահի, ուղիւօրէն յորդող կապիտալիստական ընդարձակման պետական պահանջն է։ Մարդիկ չեն որ զգացմունքներ են արթնցնում և գաղափար ծնեցնում, — իրերն են, սրանց տիրապետող բնաւորութիւնն է որ զգացմունքներ, ճշուրքեր, գաղափարներ են արտադրում։ — Եղածը կապիտալիստական յառաջադիմական մի քայլ է, որ ունի իր վճռող պայմանները։

Իսկ եթէ Մոսկովեան զիւսնազէտները իրենց աչդ արարքների տակ ծածկում են մասնաւոր, անթափանցելի ճրգ-

տումներ, — հայ ժողովրդին պատուանդան անել թուշու և նորանոր աշխարհակալութիւններ անելու։ Եթէ նրանք այս անգամ էլ 1895-ի՝ սկզբնական շրջանում՝ մայիսեան ծրագրի առթիւ արտայայտած հնարիմացութիւնների նման վարպետութիւններ են գործ դնում՝ զանազան հեռաւոր նպատակների համար, — դրա մէջ սխալում են և ապագան կը գայ ցոյց տալու, որ արդարեւ սխալում են։ Որովհետեւ հայ ժողովուրդը պատմական փորձառութեան ա՛յնքան մեծ մթերք ունի, որ նա զիւրութեամբ չի խաբուիլ և մէկ ուրիշ գործիքը չի դառնալ, բացի իր սեպհական գործիքը և միանգամայն տէրը լինելուց։

Ազգերը, որպէս պատմական հատական գոյութիւններ, իրենց կեանքը պիտի շարունակեն, որքան որ ներքին կենսունակութեան պայմաններ ունեն։ Ազգերի, ժողովուրդների համերաշխութիւնը, եղբայրակցութիւնը մարդկային քաղաքակրթութեան քարտէսի վրան գրուած է։ Թո՛ղ ապրեն բոլոր ազգերը, բայց ապրի Հայն էր։ Թո՛ղ ամէն ազգ ունենայ իր գոյութիւնը պահող՝ ցանկալի ամէն պայմաններ։ Նոյնը մենք ենք պահանջում և՛ մեզ՝ հայերիս համար, որպէս զրական և անժխտելի մի իրաւունք։

Վստահ՝ մարդկային անսահման յառաջադիմութեամբ վրայ. ապահովում Հայի ներքին կենսունակութեան մասին, մենք այժմանից իսկ անդրդուելի կերպով համոզուած ենք, — և մաքով, սրտով, հոգով էլ ճաշակում ենք արդէն—որ Հայաստանի Խնքնաւարութիւնը արդէն զորշուած է քաղաքակրթական, յառաջադիմական քարտէսի վրան։ Նա կը գայ, կը կատարուի, մարմին կառնի, կիրականանայ։ — դա ստուգութիւն է։ դա մարդկային պատմութիւնը, քաղաքակրթութեան հոսանքն է մեզ ասում։

Խնդիրը առայժմ բաց է մնում։ հարցն է թէ նա ո՞ր տեղից, երբ և ի՞նչ ձևով պիտի գայ։

Հէնց դրա մէջն էլ պիտի ամփոփուի մեր մօտաւոր, անմիջական գործունէութեան էութիւնը, ինչոր վերաբերում է Հայկական Խնդրին։

Արդ, մենք՝ ժամանակակից քաղաքակրթութեան օգտակար և ուսնակութեամբ արգարութեան իրաւունքի վերահաստատութեան համար՝ մասնաւորապէս շահագրգռուող աջակից միայն կը նկատենք արտաքին այն ձեռքերը, որոնք դէպի այդ կողմը կուղղուեն։

Պատմութեան ընթացքում ոճիրներ գործուած են դէպի ազգերը, դէպի ժողովուրդները, դէպի դասակարգերի իրաւունքները, բայց այդ բոլորը անհետեանք, անպատիժ չեն մնում։ յանցապարտները իրենք են, որ իրենց կաշիի գնով վերջ ի վերջոյ քաւում, տուժում են։

Ժամանակակից բուրժուազիայի կառուցած շէնքերից ո՞րը անդրդուելի մնաց, — և ո՛չ մէկը, որ երկրի մէջ էլ որ աչքներս դարձնելու լինենք։

Անիրաւող բոլոր երկրների արտաքին, ներքին գործոց նախարարութիւնների գրասենեակները շարունակաբար իրենց աչքի առաջ ցցում են տեսել՝ գործուած ոճիրների, անարդարութեան զոհերի կարմիր ու ռուսական ներք։ Մակբետի հոգին, զգացմունքները իրենցն է եղել, որովհետեւ արեան բիծը միշտ մնացել է իրենց ձեռքի, խղճի, յափշտակութեան թաթի վրան։ Իրենք առաջինն են եղել, որ սարսափել են, յարատւօրէն երկիւղի, տանջանքի մէջ են ապրել՝

իրենց իսկ սեպհական ձեռքերով և ճիշդներով կերտած անարգարութեան զգեստները, իրենց արուեստական, հակաբնական, իրերին անհամապատասխանող կառուցուածքները:

Մեատերմիս, Բիսմարկ, Գիզո, Բիկոնսֆիլդ, Լօբանով... քիչ են ահաբեկուել իրենց արարքներից և այն ճիշդներից, որանց դիմել էին իրենց գծագրած քաղաքական շէնքերը յաւերժացնելու համար: Բայց ձինչև ո՞ւր, ձինչև ե՞րբ յաջողեցան: Ո՞վ ընկաւ վերջը: Իրերի բնական ընթացքը չը խախտեցին, չքանդեցին նրանց երազների պարլամենտը:

Մեատերմիսը ծիայն արհամարհական ժպիտ ունեցաւ 1815-ին, երբ Սերբ «սղորմելի» գեղացիների բազմութիւնը՝ «Աշխարհիս Մեծ» երկ, «Ահհափառ» ների կազմած «Կօնգրէս»-ի զուտ առաջը կանգնած՝ աղաչանք, պաղատանք էր թափում, գութ էր հայցում: Այսօր Սերբիա և Աւստրիա, — ո՞րքան փոխուած դիրքեր:

Բիսմարկը իր «ազնիւ ճիշնորդ»-ի դերը կատարեց. ո՛չ նուազ պարծեցաւ և՛ Բիկոնսֆիլդը իր «տարած յաղթութեան» համար: Բայց իրերը, այսօր, ո՞ւր հասցրին նրանց հիմար-կութիւնները: Բուլղարիան, Յունաստանը մնացին իրենց համար վերեւից նշանակուած ջերմոցի մէջ:

Քաղաքակրթութեան, յառաջադիմութեան ուղիւ կատեցընել չի կարելի՝ մարդկային բիրտ ոյժը դրան չի պատիւ, ինչքան էլ որ նա ահեղ թափով երևան գալու լինի:

Իրերի հէնց աչք ընթացքը աչքի առաջ ունենալու համար է, որ ասում ենք թէ նա մի օր էլ անպայման պիտի խօսի, գործի, երևան գայ, արդիւնաւէտ հանդիսանայ և՛ Հայաստանում, և՛ Հայ ազգի նկատմամբ: Այն՝ ինչոր բնական է, ինչոր իրերի բնատրութեան համապատասխան է և օրէնք՝ նա մեզ համար ծիայն բացառութիւն պիտի կազմի, և ինչու:

Արուեստական կառուցուածքները ո՞ւր քանդուած չեն, որ Հայաստանում էլ հիմն ի վեր չը տապալուեն: Մեր օրերում՝ ո՞ր կենսունակ ժողովուրդը ազատագրութիւն չը գտաւ:

Անվհատ գործունէութիւն. պատմութիւնը — և նա շատ էլ հեռու չէ — մի օր կը գայ իր խօսքը ասելու մեզ համար էլ:

Գալիքի լիակատար վստահութիւնը ունենանք և ծծե՛նք այն հիմնականից:

Ս. ԱՅԳ-ՎԱՐԴԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԵՌՈՐԶԸ

Ժամանակակից խնդիրներէն մէկն է և՛ հայկականը. նա օրակարգի մէջ է, հասարակական կարծիքը նրանով է զբաղւում. ուստի մեզ համար կենսական այդ Խնդրին՝ բազմակողմանի հայեցակէտերից ծոռենալը՝ բացարձակ անհրաժեշտութիւն է:

Նախ մի քանի պետութեանց դիրքը՝ շատ համառօտ կերպով:

Բիսմարկը և Կ. Պօլսոյ գերմանական դեսպանը, երբեմն, բարեկամական խոհուրդ էին տուել Բ. Դրան՝ մի կերպ լուծել Հայկական Խնդիրը, որպէսզի նրա ալիքները չը տարածուէին և չը վարակէին միւս վայրերը: Հասկանալի է թէ դրանով նրանք ինչ էին ուզում ասել: — Այժմ գերմանական Ռալֆա-

տագում, ընկեր Լէդէբուրը աղաղակում է թէ՛ Վանում կատարուող դէպքերի հեղինակը Ռուսիան է, որ կուզէ այդպիսով Հայկական Խնդիրը վերարծարծել և Հայաստանը գրաւել: 1)

Արեւելեան Խնդիրների մասին համաբարեւոյ խօսող ընկեր Լէդէբուրը պիտի գիտնար, որ Հայաստանի մէջ կատարուող դրամաների հեղինակները պիտի որոնել հէնց Կ. Պօլսում, իսկ նրանց քաջալերողը՝ Բերլինում: Իրողութիւն է, մեր կարծիքով որ եթէ Պետերբուրգի ազգու ճիշմտութիւնը և ուսու ճամուլի սպառնալից շեշտը չը լինէր, — այս անգամ Հայաստանի մէջ կատարած տեղի պիտի ունենար՝ ամենայն հաւանականութեամբ: Ընկեր Լէդէբուրի համար պիտար չէր հասկանալ, որ ճիշագային ներկայ փոխ յարաբերութիւնների դատաւորութեամբ՝ ուսական գրաւում երբէք չի կարող լինել՝ ինչոր վերաբերում է Հայաստանին:

Մեզ յայտնի է համագերմանական ձգտումի աստուր, ինչոր վերաբերում է Թիւրքիային, հետեւաբար ընկեր Լէդէբուրը իր բռնած դիրքով գալիս է գերմանական բուրժուազիայի շահը, գերմանական կայսերականութեան ձգտումները պաշտպանելու, քան պրօլետարիատի, որի անունով ինքը սակայն խօսում է, որովհետեւ գերման պրօլետարիատը կորցնելիք ոչինչ ունի, եթէ նայն իսկ Հայաստանը ուսական թեւաբարութեան տակ անցնէր: — Գերմանիան Թիւրքիան կործանող ոյժ է՝ իր հեռաւոր նպատակների հետապնդմամբ, նրանից ո՛չ մի օգուտ, ո՛չ մի շահ ունեն տանջուող, ազատագրուող ժողովուրդները, ուրեմն և հայերը:

Ճնշուող ազգերի ազատագրութեան պատմական հակառակուրդ Աւստրո-Հունգարիայից մենք՝ բացի անմեղ բաւերից՝ իրականորէն ոչինչ ունենք սպասելիք:

Իտալիան վերջերս իր իսկական գոյնը ցոյց տուեց: Տըրկուլուում, աշխարհակալողի դէմ կռուող արաբների երեխաների ծորթոտութիւնը, կանանց սրախողտողութիւնը վերջիշեցին մարդկային բարբարոսական պատմութեան ամենատխուր էջերը: Եզէան Ծովի մէջ, հէլէնների վրայ գործադրած իր խժգժութիւններովը՝ Իտալիան գալիս է յայտարարելու, թէ իրեն համար ի՛նչ արժէք կարող է ունենալ Թիւրքիայում ճնշուող ազգերի, ուրեմն և հայերի ազատագրութեան գործը: Նախարարապետ Սան-Ջիւլիանօն՝ պարլամենտի մէջ արտասանած իր ճառով՝ խոտացաւ պաշտպանել Թիւրքիայի ասիական կալուածների՝ «անհնձ խեղճութիւնը»:

(1 Գերմանական Սօցիալ-Դեմոկրատիայի անդամներից ոմանք, երկուսն է, քաղաքական մի առանձին դաւտօնականութեամբ են վարակուել՝ ինչոր վերաբերում է Հայկական Խնդրին եւ Հայաստանի մէջ տարիների ընթացքում կատարուած շարժումներին:

Յայտնի Վիլհելմ Լիքնսկիտը դեռ 1894-1895-ին անհեթեթ այն միտքն էր յայտնած թէ՛ որովհետեւ հայկական շարժումները արդիւնք են ուսական դրողումների, ուրեմն սօցիալիստները այդ խնդրին հակառակ դիրք պիտի բռնէին, դրանով Ռուսիային հարուածելու:

Ընկեր Ժօրէան էլ, նրան հետեւելով, la Petite République-ի մէջ առաջին անգամ այդ թէ՛ղք պաշտպանեց: Իրերը այդ կերպ էր հասկացում, մինչեւ որ հնչակիան գործիչները Խնդրի էութեան հետ նրանց ծանօթացրին՝ առանձին յիշատակագրութիւններ տալով Հայկական Խնդրի ծագման, շարժումների քննադրութեան ու նրա ազդակների մասին: Դրանից յետոյ էր, որ կարծիքների փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ:

Երբեւում է որ ընկեր Լէդէբուրը իր իսկ կուսակցութեան պատմութիւնից տեղեկութիւն չունի, — գէթ նրա անցեալ դիրքի՝ Հայկական Խնդրի վերաբերմամբ:

Դմբ:

— արդեօք դրանով ճառախօսը ակնարկում էր հայկական խնդրի լուծման պարագան էլ, ինչոր հաւանական է, մտածելով որ նա մի օր կը վճռուի հակառակ “Եռապետական Դաշնակցութեան” շահերին — Իտալիայից, պարզ է, շատ բան չի պահանջում, եթէ ուղղակի հակառակութիւն էլ չը լինի:

Փրանսիայի արևելեան քաղաքականութիւնը, նամանաւանդ ինչոր վերաբերում է Հայաստանին, ո՛չ միայն յարակից, այլ գլխաւորապէս պիտի ենթարկուի Ռուսիայի արտաքին քաղաքականութեան:

Ապա Հանձնաժողովի թրքասէր քաղաքականութիւնը! ապա երրորդ հասարակապետութեան կողմից բռնաւոր Համիդին Երէյլի ածխահանքերի համար՝ հայկական հարցը յուզելու եղած սպառնալիքը! ապա այդ արձատականների դէպի “Ժէօն Թիւրքերը” ցոյց տրուած համակրութիւնը՝ Կիլիկիան արիւնոտ օրերում անգամ:

Այժմս չափից աւելի նշանակութիւն չպիտի տալ բուրժուական Եւրոպայի հասարակական կարծիքին՝ որովհետեւ նա ոչինչ չէ, եթէ ո՛չ միայն դասակարգային շահերի հայելին, ուր արտացոլում է այդ շահերից, միայն և միայն այդ շահերից, բոլոր տեսակէտները: Ինչքան էլ եւրոպական ճամուլը ունենար որոշ և երբեմն նոյն խի ազդեցիկ հանգամանք՝ անուամենայնիւ նա այն ամենազօր կամքը չէ՝ կամք եւրոպական դէմօսի, որի հրամանին հպատակուի միջազգային դիպլոմատիան, որի առաջ խոնարհուի միջազգային քաղաքական մտածողները. նա դեռ ևս վճռող զօրութիւն և որոշող ոյժ չէ բովանդակում իր մէջ: Կրկնում ենք նորից՝ որ նա չէ թէ իսպառ զուրկ է ու է նշանակութիւնից, — ո՛չ. այլ նա չունի տակաւին այն արժէքը՝ որ կարողանայ արձակել քաղաքական կապանքները, լուծել սօցիալական հանգուցները, վճռել արձատապէս ազգային կնճիռները և որպէս այդպիսին, նա չի կարող մեր փրկութեան գլխաւոր ազդակ համարուել՝ ուրեմն և մեր գործի մեծ ապաւէն ճանաչուել:

Շատ մեծ նշանակութիւն չունի, նմանապէս, և՛ Լօնդոնում վերջերս կազմուած “Հայկական Կոմիտէ”ն՝ որի անդամների մեծամասնութիւնը իր գոյութիւնը իրապէս և անուանապէս դադարած “Բալկանեան Կոմիտէ” անդամներն են: Նրանք իրենց ազատարար միտքի մակերդնիայի վերաբերմամբ վերջացրել են և՛ այժմ էլ հերթը Հայաստանին է հասել: — Եթէ բանը նրանց մնար, վաղուց Մակեդոնիոյ անունն անգամ պատմութեան էջերից թիւրքի ետթաղանք ջնջած էր:

Բուլղարիան, Սերբիան Յունաստանը և Մոնթենէգրօն էին՝ որոնք զինու զօրութեամբ փրկեցին չարչարուած Մակեդոնիան, որը իր ազատութեամբ պարտական է և՛ ուսս քաղաքականութեան մասնաւորապէս, և՛ Երեւակ Համաձայնութեան՝ ընդհանրապէս:

Պարսկահայերին ազատողը եղաւ Ռուսաստանը, թիւրքահայերին էլ ազատող գլխաւոր ազդակներից մէկն էլ նա պիտի լինի: Ո՛չ Մեծ Բրիտանիան և ո՛չ էլ Հասարակապետական Փրանսիան է որ Հայաստանի ազատութեան համար Թիւրքիային պատերազմ պիտի յայտարարեն. դրանք հայկական հարցի արձարձման սպառնալիքներով Թիւրքիայից շատ բան են ստացել և թերևս ստանան էլ: Միայն Ռուսիան է, որ ամէն կերպ շահագրգռուած է՝ աւելի քան իր երկու հօր համագործակիցները՝ Հայաստանի Ինքնավարութեան մէջ և նա միմիայն

ընդունակ է զինու զօրութեամբ հարկադրել Թիւրքիային հայոց Ինքնավարութեան իրաւունքի խնդիրը կեանքի մէջ մարմն գործնել: Ելի ուսս մուծիկն է որ իր արիւնով պիտի ներկէ հայկական բարձրաւանդակը, իր բազուկներով ճեղքէ ծաւառը:

Ծովերի Թագուհին՝ Ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ, լուրջ կերպով մտածում էր Ռուսական դէպի մերձաւոր արեւելք ունեցած յառաջխաղացման դէմ ստեղծել՝ Ինքնավար Հայաստան՝ որպէս պատուար. այդ նրան չը յաջողուեց՝ պարզապէս այն պատճառով՝ որ Ռուսիան նրա այդ ծրագրին դէմ էր՝ շնորհիւ անգլո-ռուսական հակամարտութեան ժամանակի ընթացքում հրապարակ է գալիս այդ երկուսին էլ հաւասարապէս հակառակ մի երրորդ ոյժ, — երկրասարդ, կենսունակ Գերմանիան՝ և այդ պատճառով էլ տեղի է ունենում անգլո-ռուսական մերձեցումը. հակամարտութիւնը փոխուած է համաձայնութեան և այսօր երկուսն էլ իրենց շահերի թելադրութեամբ գերմանականութեան մուտքը Հայաստան և Միջագետք արգիլելու համար՝ անհրաժեշտ են տեսնում Հայաստանի Ինքնավարութիւնը:

Մեզ համար, բացի այդ, նշանակալից է նա՛ն մի ա՛յլ հանգամանք, որը հարկադրում է Երբեակ Համաձայնութեան Հայաստանի սահմանը ընդարձակել շատ աւել՝ քան մենք կուզէինք:

Այլևս ո՛չ մի տարակոյտ կարող է վերցնել այն ճշմարտութիւնը, թէ Թիւրքիան — որ եւրոպական բուրժուակայի համար շահագործութեան մի ասպարէզ է ներկայացնում, որի մարմինը ամէն կարգի շահագործութեան և պարտաւարացման բաւարար հիւթ է մատակարարում ու այդպիսով իր խի ձեռքով իր գերեզմանը փորում և այսօր էլ շնորհիւ իտալիական հայրենասիրութեան աճուրդի է հանուած, — եւրոպական մեծ պետութեանց մէջ բաժանման խնդրոյ առարկայ է եղած ակներև կերպով: Ռուսիան Փոքր Ասիան գրաւելու մտքից ըստ երևոյթին ձեռք է քաշել և աւելի շատ մտահոգ է Փոքր Ասիայի վրայով գերմանական արշաւի դէմ պատնէշ ստեղծելու գաղափարով: Իսկապէս էլ Եւրոպան՝ մանաւանդ Գերմանիան ու Փրանսիան՝ երբէք թոյլ չպիտի տան Ռուսաստանի կողմից Փոքր Ասիայի գրաւումը՝ քանի որ նրանք սնտեսական խոշոր ձեռնարկութիւններ ունեն և միլիարդներով գումարներ՝ այդ երկրում — Այդին, Կոնիայի, Գադաւիայի, Կաստեմունիի, Պրուսայի և Պոսոյ վիլայէթները: Հաւանականօրէն այդ շրջանը վերջ ի վերջոյ լինի Գերմանիայի բացարձակ ազդեցութեան շրջանը: Հէնց այդպիսի հաւանական հեռանկարի պատճառաւ էլ Ռուսաստանը շահագրգռուած է ստեղծելու Ինքնավար Հայաստան այն ծաւալով, որը Սև Ծովից մինչև Միջերկրական Ծովը մի պատուար, լինի Փոքր Ասիայից դէպի Միջագետք, — Մոսուլի, Բաղդադի, Բասրայի վիլայէթները, գերմանական յառաջխաղացման աւիլների դէմ. հէնց այդպէս էլ Ալլիօն է շահագրգռուած, գրեթէ նոյնքան էլ շահագրգռուած է և՛ Փրանսիան՝ իր ազդեցութեան շրջան Սուրիայի, Պէլուսի, Դամասկոսի և մասամբ էլ Հալէպի վիլայէթների վերաբերմամբ: Ուրեմն Երեւակ Համաձայնութիւնը, հակառակ իր ներքին հակամարտ շահերի, մի զարմանալի ներդաշնակութեամբ ծառայել է գերմանականութեան վտանգի դէմ և այդ պատճառով էլ Երեւակ Համաձայնութեան շահերը պահանջում են, որ Հայաստանը

տան երկիրը բացի վեց մեծ նահանգներից՝ իր մեջ առնէ նա՛ն Ադանայի, Մերսինի, Ճէպլը-Պէրէքէթի, Գողանի, Մա-րաշի և Ուրֆայի սահմանները, — այս պիտի եղրակացնէ Երեսկ Համաձայնութեան զիսկոմատիայի կողմից եղած այն ազդարարութեան՝ թէ ներկայումս նպատաւոր չէ Հայկական Հարցի անմիջական լուծումը իր ամենալայն ընդարձակու-թեամբ, այլ պիտի սպասել պատերազմից յետոյ Հրապարակ բերել:

Այդ ընդարձակ տարածութեան վրայ ապրում են աւելի քան երեք միլիոն Հայեր:

Բայց այդ Հանգամանքը երբեք չի կարող մոլորեցնել այն մարդկանց, որոնք մի ժողովրդի ապագան չեն դատում միմիայն քա՛ն ա կ ի ց. դա չի կարող յուսահատեցնել այնպիսի մտածողներին, որոնք չեն ենթարկում օրուայ Հո-վերի ազդեցութեան, այլ սառնասրտութեամբ մի երկրի մեջ գոյութիւն ունեցող կուլտուրական, այս բառի լայն իմաստով, արժեքներն են քննում, Հաշուի տակ դնում և որոշեալ եղ-րակացութեան գալիս:—Արդ, սխալ է այն թէ՛ Հայ ժողովուրդը իր Հայրենիքի մեջ փոքրամասնութիւն է կազմում, բայց ով-քի՛ր են մեծամասնութիւնը այդ դէպքում. ինչ էլ որ ասեն Հայի յարաբերական առաւելութիւնը ջախջախիչ է: Հայաստա-նում գլխաւոր տարրերն են Հայերը երկու և կէս միլիոն, քըր-դերը մէկ միլիոն, թիւրքերը Հազիւ կէս միլիոն, իսկ միւս ազգերը՝ ասորի, քաղդէացի, եգիպտացի, լազեր, յոյներ, չեր-քէզներ՝ մօտ կէս միլիոն: Պարզ է՝ ըստ քանակի և ազգու-թեան, քրիստոնէայ միւս տարրերն էլ առնելով՝ Հայերը աւելի են քիւրդերից և թիւրքերից: Բայց կան և՛ այլ Հանգամանքներ՝ կարևոր ու նշանակալից, որոնք ապագայում՝ այսինքն Հա-յաստանի ազատութեան դէպքում մեծապէս պիտի ազդեն տո-կոսային յարաբերութիւնների վրայ: Հայաստանի շատ տեղե-րում — Տաւրոսի, Անտի-Տաւրոսի, Դէրսիմի, Խնձր-Դաղի, Պոնդոսի լեռնաշղթաներում գլխաւորապէս ապրում են մահմե-դական մասսաներ, որոնք անունով և բունութեան տակ մահ-մէդականներ են և միայն օսմանեան վիճակագրութեան մեջ արձանագրուած իբր թիւրքեր, մինչդեռ նրանք խլամ են այն չափով, ինչ չափով որ քրիստոնէայ, ահա դրանց երբեք չի կարելի խլամ ճանաչել, առաւելն ևս՝ թիւրքեր. աւելի շուտ դրանք «մահմէդական» Հայեր են՝ որ վաղ թէ ուշ ազգային գիտակցութեան կգան, — իսկ դրա համար անհրաժեշտ պայման է խղճի, մտքի, օտքի, մաճուլի ազատութիւն, — մի իրաւունք, որ չը տուէ՝ ո՛չ բռնապետական, ո՛չ էլ «սահ-մանադրական» Թիւրքիան:

Թողնենք մի կողմ հարկաւոր իրարու թշնամի ցեղերից բազկացած քրդերը, որ ազգ (nation) չենք կարող ճանա-չել՝ բաւիս գիտական ըմբռնումով. կողպուտի և սպանութեան սիրահար, հեշտակեաց կեանքի վարժուած, աւարաւորութիւնը արհեստ դարձրած, թալանը նպատակ ունեցող մի ժողովուրդ լաւ ապագայ չի խոստանում ամենևին: Իսկ տնտեսական կուլտուրական՝ արտադրող, ստեղծագործող աշխատանքի տե-սակէտից աւելորդ է Հայութիւնը համեմատել թիւրքերին կամ քրդերին: Ձմռանանք նաև որ Խնքնավար Հայաստանը պիտի դառնայ աւետեաց երկիրը, դէպի ուր քարաւաններով պիտի դիմեն աշխարհի չորս կողմերը սփռուած տարազիր Հայերի մեծամասնութիւնը: Արդ, թէև Թիւրքիայի Հայկական նա-հանգներում Հայերը՝ շնորհիւ Թիւրքիայի Հայաջինջ քաղա-

քականութեան՝ այսօր կազմում են միայն յարաբերական մե-ծամասնութիւն ու գտնոււմ են նիթական անախտմեծի վիճակի մեջ, սակայն բոլոր տուեալները ու վաստերը վկա-յում են՝ որ Հայ ժողովրդի քանակի թէ որակի տեսակէտից, տնտեսական, կուլտուրական տիրապետութիւնը, գերակշռող նշանակութիւնը, քաղաքական ազդեցութիւնը ապահովուած է՝ եթէ միայն Հայաստանում ստեղծուի այնպիսի լէժիմ, որը ազդակ լինի երկրի տնտեսական զարգացման, կուլտուրական աշխատանքի յառաջադիմութեան և ազատութեան: Իսկ այդ լէժիմը կարող է լինել միայն և միմիայն Հայկական Խնքնա-վարութիւնը Հայաստանում: Եւ Հայաստանի Խնքնավարու-թիւնը յառաջադրած նպատակին կարող է ծառայել միայն այն ժամանակ, երբ նա կունենայ իրերի զարգացման կանո-նաւոր ընթացք՝ որի համար և անհրաժեշտ պայման է կա՛մ եւրոպական վերահսկողութիւնը, կա՛մ նրանց ներկայացու-ցիչը եղող մէկի, կա՛մ մի քանիսի, — այդ իրաւունքը ամենից ա-ւելի պատկանում է Ռուսաստանին, որի թևարկութիւնը եր-բեք չի հակասում Հայ ազգային քաղաքական շահերին: — Ռու-սաստանի Հովանաւորութիւնը, ի հարկին, անակնկալների դէպ-քում, արտակարգ և շուտափոյթ օգնութեան կարող է հասնել: Աւելացնելու է այս ամենի վրայ նա՛ն այն՝ որ Ռուսաստանը ա-ւելի քան Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք մահմէդական Հալա-տակներ ունեն, շահագրգռուած է թէ ներքին պետական և թէ արտաքին քաղաքական շահերի տեսակէտից իր դաշնակիցը ունե-նալ համխաձուրթեան դէմ՝ որը վաղ թէ ուշ Ասիայում ցնցումներ պիտի յառաջացնի: — որպիսի պատճառներից հարկադրուած կամայ թէ ակամայ Ռուսիան պիտի Հայ ժողովրդի քաղաքա-կան շահերը պաշտպանէ: Հայաստանի Խնքնավարութեան գաղափարը՝ որին արդէն համաձիտ է երրեակ համաձայնու-թիւնը, պիտի վերագրել ի թիւս այլոց և՛ այն հանգամանքին որ Հայաստանը այդպիսով բաժանում է Պարսկաստանն ու Փոքր-Ասիան իրարուց ու այդպիսով նրանց երազած միութեան գաղափարը սպանում: Ինչոր ցանկալի է նաև Ռուսաստանին, որը իր ամենակենսական շահերի պատճառաւ բնաւ չի հան-դուրժել համխաձուրթեան գաղափարի զարգացման և ամէն կերպ պիտի աշխատի թիւրք ազգայնականների խանդարուած մտայնութեան այդ խոկաղէս թունաւոր, մահաբոյր արիւ-նածարաւ մտքերը մեռցնելու չարաչար կերպով:

Միջազգային յարաբերութեանց ներկայ ժամանակաշրջ-անում մենք հայերս՝ մեր ներքին կեանքի մեջ՝ մեր փրկու-թիւնը ամենից առաջ մեր ոյժի ու կարողութեան մեջ տես-նելով, մեր արդար դատի իրաւունքի յողթանակը Հէ՛նց մեր մտաւոր, ֆիզիքական, բարոյական ընդունակութիւնների մեջ որոնելով, մեր կազմակերպուած զանգուածները մոլեգնած թշնամու արշաւանքի դէմ վահան դարձնելու աշխատանքը ի գործ պիտի դնենք, — թուրք ազգայնական այն թշնամու, որ ուղում է մեզ զարգացման, բարգաւաճման միջոց չտալ, մեզ կլանել, մեզ սպանել:

Այս պայմանների ներքոյ, նախ պիտի խօսի Հայ ժողո-վրդի կաճքը. ամէն բանից առաջ նա իր յոյսը իրեն վրայ պիտի դնի: — Կենսունակները՝ միայն արժանի են ազատու-թեան, քաջերը կարող են ապրելու իրաւունք ունենալ, — այսպէս է գրուած ժամանակակից բուրժուազական, քաղաքա-գիտական, բարոյագիտական օրէնսդրութեամբ: —

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՈՂԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՇՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ ահա՞ որ բոլորին, երբ Պալքանեան Դաշնակիցներու խիզախ, հերոսական ժեղիքով և աննման քաջագործութեանց շնորհիւ կը կտորաբերէ Եւրոպական Թիւրքիոյ թաղման արաւորութիւնը, և երբ ճարդկային ազատութեան գաղափարին պաշտպան քաղաքակիրթ ազգութիւնները կողջունեն թրքական լուծի տակէն ազատագրուող թշուառ ժողովուրդներու վերածնունդը, այսպիսի պատմական բոլորքէն, կրնանք, եթէ կայ ճէկը, որ իր ձեռնածութիւններով ընդհանուր զգանքի և ծաղրանքի առարկայ դարձած է, դա՛ որ թէ վարչական և զինուորական միանկիւնութիւն յայտարարած և գերեզման իջնող Թիւրքիան է, այլ, անոր դորձած նախնիներուն, թափած անմեղ արեան գլխաւոր զոհիչը և պատասխանատուն համարուող "Եւրոպական Ներդաշնակութիւն"ն է, որ մի քանի տաճիւններէ ի վեր կը պարէ աւտորիական սրինգով և իր նստաբացած ատամներու արանքէն պառաւական սպառնալիքներ կը տեղացնէ Պալքանեան Դաշնակցութեան այս կամ այն անդամին դէմ՝ յանուն մեռեալ-ճնած "Խնքնալար Ալպանիոյ" հողային ամբողջականութեան, որուն ձէկ անբաժան ծաղկապէտ է կազմէ Շրտորան, երրորդը՝ թրքական ա՛յն անառիկ կարծրած բերդերէն, որոնցմէ երկուքը՝ Նանիկն և Արիւմուռ պօլիսը, "Հերոսական" զինադրութիւնէ ճը վերջը, որպէս թղթէ զրեակներ, ինկան յոյներու և պուլկարներու գործած զիջող-նական յարձակումներու հարածին տակ:

Աստուծո՛ւնդարման, Եւրոպայի այդ երկրորդ "Հիւանդ մարդ"ը, Պալքանեան Դաշնակցութեան տարած անսպասելի յաղթանակներու շնորհիւ իր ներքին և արտաքին ակնկալութեանց ի դերս ելնելէն խելակորոյս՝ ամէն կարգի խորդաւանանքներ կը գործածէ նորանոր բարդութիւններ առաջացնելով ջուրը պղտորելու, որպէսզի կարողանայ իր մութ հաշիւները կարգադրել: Ահա թէ ինչո՛ւ ամիսներէ ի վեր զէնքի տակ կը պահէ հարիւր հազարաւոր զօրք՝ քայքայելով երկրի անտեսական կեանքը և թշուառացնելով հազարաւոր ընտանիքներ: Ահա թէ ինչո՛ւ "վերաբիւն կորսնցնելէ յետոյ ձէկ կոճակի համար" կուզէ յառաջ բերել Եւրոպական ընդհանուր բոցաւառում:

Պալքանեան Դաշնակիցները, սակայն, առանց ձեռն արկնելու ընծայելու "Եւրոպական Ներդաշնակութեան" ունայն սպառնալիքներուն, սխառեմաղկեօրէն կը գործադրեն իրենց ռազմական ծրագրերը՝ միշտ "կատարած իրողութեան" առջև դնելով Եւրոպական վեց մե՛ծ, հզօ՛ր և ամենակարող պետութեանները, որոնք խսկապէս "վեց մե՛ծ անկարողներ" են շնորհիւ իրենց աններդաշնակութեան, իրարու հանդէպ մտուցած ատելութեան և շահերու հակամարտութեան: Մեծ Մարդասպանը երկար տարիներ խաղաց "Եւրոպական Ներդաշնակութեան" աններդաշնակ լարերուն վրայ, այժմ Պալքանեան Դաշնակիցներն են, որ կողուին այդ լարերէն: Եւ ահա, երբ վարագոյրը կը պատրաստուէր իջնել Պալքանեան Դաշնակցի վրայ, ականատես կըլլանք մի վերին աստիճան դա-

ւեշտական վտարվիլի, որու վեց ձեռն դերակատարները, պատերազմի առաջին օրերուն "չեղորթութիւն" և "հողային անշահախնդրութիւն" յայտարարելէ յետոյ՝ այսօր կուզեն նաւային ցոյցով ճը "ահաբեկել" Եւրոպայի ամենափոքրիկ թագաւորութիւնը: Վտարվիլի դերակատարները կը հրաճայեն Նիկիոյ թագաւորին՝ անմիջապէս հեռանալ Շրտորայէն: Նիկիոյն կը պատասխանէ "ո՛չ կարիճք"ով:

Վեց պետութիւնները կը համարձակուին արդեօք ստիճանահոլքեան դատաւարանը արդէն աղքատիկ Մօնթենէկրօն՝ պաշարելով անոր փոքրիկ նաւահանգիստը եզոյ Անթիվարին: Դատելով այդ "Ներդաշնակութեան" գործունէութեան եղանակէն, կարելի է ենթադրել, որ՝ ո՛չ, բան ճը, որ միջազգային օրէնքներու (droit des gens) դէմ է, որու "պաշտպան"ը կը ներկայացնեն ինքզինքնին այդ "մեծ" պետութիւնները:

Բայց եթէ, հակառակ բոլոր ակնկալութեանց, այդ "մեծ" երբ առաջնորդելով այն տեսակէտէն թէ՛ Լօնտօնի Դեպարտաւարտ հրդի մէկ որոշման դէմ փոքրիկ Մօնթենէկրօյի անսաստելը և անպատիւ թողելը վերջի պիտի հաւասարեցնէ իրենց հեղինակութիւնը, որով Արեւելեան բարդ հարցի լուծման միջոցին պիտի բազմանան անվերջ խռնուածքներ, ու ամէն գնով կազմակերպեն "Միջազգային" նաւային ցոյցը, կը վերականգնուի "Եւրոպական Ներդաշնակութեան" արդէն ինկած վարկը, ու և է ազդեցութիւն կունենա՞յ՝ այդպիսի երկու չափ և երկու կշիռ գործածող "Ներդաշնակութեան" ցոյցը Մօնթենէկրօյի կամ իր Դաշնակիցներու վրայ:

Դա՛վարներու, Մաճմիկներու և Կարիպալաններու շունչով ապրող Խաւիան, Փրանսական Մեծ Յեղափոխութեան ծնունդը եզոյ շանրապետութիւնը և կամ Կլատթօններու ողիով անուղ ազատական Անգլիան կը դաւաճանեն արդեօք իրենց պատմութիւնը, իրենց աւանդութիւնները՝ ռմբակոծելով մարդկային ազատութեան համար գետնածառ արին հոսեցնող Մօնթենէկրօյի հաւաքտ լեռները:

Եւրոպական Պետութեանց հեղինակութիւնը ինկաւ այն օրը, երբ իրենց իսկ ձեռքերով ստորագրած Պէրլինի Դաշնադրութեան 61-րդ և 23-րդ յօդաձեւերու գործադրութեան համար խօսքերու սահմանէն անդին չանցան:

Այդ "Ներդաշնակութիւն"ը չէ՛ր, որ "սպառնալիքներ" կարգաց, իր ժամանակին, Սուլթան Համիտի գլխին՝ հայկական խնդրոյն կարգադրութեան համար: Մեծ Դահճաւետը, որպէս պատասխան, հարիւր հազարներու արիւնը սրբուկեց այդ "Ներդաշնակութեան" երեսին, որը իր "հեղինակութեան" դէմ չհամարեց բնաւ այդ շառաչալից սպառնալիք:

Նա չէ՛ր, որ հակառակեցաւ կրէտացի պատգամաւորներու Աթէնքի պարլամենտի մէջ ընդունւելուն և արգիլեց յոյներուն Կրէտէին դաշել: Այսօր պատգամաւորները բաղձած են պարլամենտին մէջ և Կրէտէն ալ միացած Յունաստանին:

Նա չէ՛ր, որ ներկայ պատերազմի նախօրեակին, գոյալիւճակի (statu-quo) պաշտպան յայտարարեց ինքզինք և երկուսեց թիզ ճը հող չտալ, ո՛ր կողմն ալ որ յաղթող հանդիսանար: Քրքը-Քիլիսէի ճակատամարտին յաջորդ օրն իսկ թաղուեցաւ գոյալիւճակը և այսօր կը սակարկեն յաղթական կողմի ստանալիք երկրամասերու մասին:

Նա չէ՛ր, որ իր Յունաւոր 17-ի ծանուցագրով կը պահանջէր Բ. Դունէն՝ ընդունիլ իր առաջարկած հաշտութեան պայմանները և կամ այլեւս յոյս չզննել իր նիւթական և բա-

րոյական աջակցութեան վրայ ժէճն-Թիւրքերը պատասխանեցին Քեանիլ փաշայի դաշինքը տապալելով և Նազըմ փաշան տմարդիւթեան խողովակով: Այսօր նոյն "Ներդաշնակութիւն" ը չէ՛, որ կը սղծէ Նազըմի ծարղասպաններուն արիւնոտ ձեռքերը, այն ատեն ծաքէն իսկ անցուցած չըլլալով Թիւրքիոյ դէմ նաւային ցոյցի ճը կազմակերպութիւնը՝ իր հեղինակութեան բարձր պահպանման նկատումներով:

Նա չէ՛ր, որ դեռ երէկ, բռնի ոյժի գործադրութեան սպառնալիքով, անգլիական պարլամենտի ամպլոնէն կը հրամայէր Պալլանեան Դաշնակիցներուն, որ անմիջապէս ընդունին Եւրոպայի պայմանները: Դաշնակիցները Պառաւի բացառնչութիւններուն պատասխանեցին Ադրիանուպոլսոյ դրաւունով և Հաշտութեան աւելի խիստ պայմաններու նոր առաջարկով, զոր շնորհալիթեան ընդունեց Լոնտոնի Դեպարտախորհուրդը՝ "կատարած իրողութեան առաջ կը գտնուինք" պատճառաբանութեամբ:

Եւ ճինք "Եւրոպական Ներդաշնակութեան" փեմաշտէք անդամները կը վիճաբանին և նորանոր նախագծեր կը ճշակեն, հակառաջարկներ կը բերեն, անդին՝ ձօնթէնէկրօցիներու թնդանթները կը վերսկսին ուժեղանալ: Շքոտարան, թըրքական ամբողջեանց վերջին մնացորդը, որու ձօտալուտ անկումէն վերջը, Պառաւ Եւրոպան, իր թափթիւմ ատամներու մէջէն վերջին քրթմնջիւն ճը արձակելով՝ դարձեալ շնորհալիթեան մէջը պիտի ծռէ "կատարած իրողութեան" առաջ:

"Եւրոպական Ներդաշնակութեան" խաղացած այս վօտը վիլէն խրատական մեծ դասեր կրնայ ստանալ Հայ ժողովուրդը, եթէ ազատագրական տենջը տակաւին կը լափէ անոր ներսի աշխարհը:

30 Մարտ 1913

Բ. Վ.

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

ԵԻ

Ս.-Պ. ՆԱԶԿԵԸՆ ԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԹԵՄԵՆ «ԿՈՉ»-Ը

(Gazette de Lausanne-ի Մարտ 7 թիւէն)

Մօտակայ Արևելքի դէպքերը Եւրոպական Պետութեանց խորհրդածութեանց գլխաւոր առարկան դարձուցին՝ Փոքր Ասիոյ և Օսմանեան Կայսրութեան վերակազմութեան հետ կապ ունեցող բոլոր խնդիրները:

Այդ խնդիրներէն ա՛մենէն ծանրակշիւր և ամենատնտեսական լուծման կարօտ եղողը Հայկական Խնդիրն է: Չնայած՝ որ 1894-1895-ի մեծ կոտորածներէն ի վեր քսան տարիներ անցած են, Հայկական Նահանգներու դրութիւնը փոխւած չէ երբէք: Միևնոյն հարստահարութիւնները, միևնոյն անարդարութիւնները և միևնոյն տառապանքները կը շարունակին այս դժբախտ երկրին մէջ, որմէ՛ Եւրոպան թէև պահ մը յուզեցաւ, բայց շատ շուտով ձեռնթափ եղաւ:

1895-ին, Կ. Պօլսոյ Անգլիական, Ֆրանսական և Ռուսական դեսպանները Բ. Դրան ներկայացուցին Բարենորոգումներու Մրցադիր ճը, որ կարող էր, արդարև, խաղաղութիւնը վերահաստատել Հայաստանի մէջ, այլ սակայն, որպէս ծրագիր ալ մնաց: Այսօր Հայ քաղաքական կուսակցութեանց

ա՛մենէն զօրաւորներէն մէկը — Հնչակեան Կուսակցութիւնը, կուգայ, իր կարգին, Եւրոպայի ուշադրութեանը ներկայացնելու Բարենորոգումներու նոր Մրցադիր ճը, որ մեծ ծառածը կը բղխի 1895-ի Մրցադիրէն, բայց, որը սակայն, շատ ճը կէտերու մէջ, կը տարբերի անկէ, որովհետև պարագաները ծառածը կերպարանափոխեցին խնդիրը, և ներկայիս, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող ազգութիւնները իրենց ապահովութեան և զարգացման համար պէտք տնին ա՛լ աւելի զօրաւոր երաշխաւորութիւններու, որքան որ ինքը՝ Կայսրութիւնը աւելի տկարացած, աւելի քայքայուած կը թւի:

Հայաստանը բաժնուած է եօթը կուսակալութիւններու, որոնք են Սեբաստիա, Տրապիզոն, Վան, Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Մամուրէթ-Լիւ Աղիգ և Կարին: Այս հողային բաժանումը եղած է Հայ ժողովուրդը ամենուրեք փոքրամասնութիւն ներկայացնելու կանխամտածութեամբ, այնպիսի ձևի տակ, որ Հայը իր սեփական երկրին մէջ նկատուած է որպէս օտարական մը, որպէս երկրորդական տարր մը, որ պարտաւոր էր նսեմանալ թաւական գերակշռութիւն ներկայացնող միւսլիման տարրի առաջ:

Սա առաջին և հիմնական անորոգարութիւնն է: Տաճկահայաստանը, որ 200,000 քառակուսի քիլօմէթր տարածութիւն ունի, պէտք է կազմւած ըլլայ համայեղ և խիտ տարրերէ բանաւոր սահմանագծուծով մը, հիմնւած՝ ոչ թէ քաղաքական պատահութիւններու, այլ ազգագրական նկատումներու վրայ: Ասիկա կը կազմէ հիմունքը բոլոր միւս պահանջներուն, որովհետև Հայաստանը չի կրնար ապրիլ և ինքզինքը կառավարել մինչև այն օրը, երբ Թիւրքիոյ 1,200,000 հայերը կուսակալութեանց սահմաններու վրայ ամփոփւած 3,000,000 մահմետականներու կողմէն ջնջուելու վտանգէն զերծ չըլլան: 1) Եւ սակայն, մահմետական և հայկական կուսակալութիւնները կրնան դրացիանալ առանց ո և է անպատեհութեան, վտանգը գոյութիւն ունի երկու հակառակ կրօնքներու և ցեղերու վարչական ձուլումին մէջ:

Հայաստանը իր աշխարհագրական ճշգրիտ կազմութիւնը վերստանալէ յետոյ տակաւին պէտք պիտի ունենայ քաղաքական որոշ ազատութեան մը: Այս ազատութիւնը պիտի ստանայ նա պարզապէս գործադրութեամբը 1863-ի Խաթիւն Հիւմայունի, որով հայերուն զանազան առանձնաշնորհումներ կը տրւէր և որը կը պարփակէր իր մէջ լուրջ և արդիւնաւետ ինքնավարութեան մը սաղմը: Արդէն գոյութիւն ունեցող քաղաքապետական ինքնավարութեան վրայ բաւական է աւելացնել վիլայէթներու ինքնավարութիւնը և միշտ երաշխաւորութիւններ, օրինակ՝ ազատութիւն մաճուլի, ազատութիւն գումարումներու, ազատութիւն խղճի և ազատութիւն ընկերութիւններու:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Հայաստանի կեդրոնական կառավարութեան կազմակերպութեան, ահա թէ ինչ ձևերու տակ կը բացատրէ իր պահանջները Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը. —

Այստեղ յօդաւորաբար վիշելով «Կոչ»ի մէջ Կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուցած հինգ պահանջները կը յարէ. —

Այս նախագիծը բաւական մեծ նմանողութիւն ունի Օս-

